

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки

Допущено до захисту

Завідувач кафедри
д. психол. н., Асєєва Ю.О.

(підпис)

« ____ » _____ 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

Зі спеціальності _____ 053 Психологія _____
(шифр та найменування спеціальності)

За освітньою програмою _____ «Практична психологія» _____
(назва освітньої програми)

На тему: **«ПРОФІЛАКТИКА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ»**

Виконавець:

здобувач 6 курсу 12-1 групи
факультету ЦЗФН

_____ Моспаненко Світлана Володимирівна
/підпис/

Науковий керівник

канд. екон. наук,
ст. викладач кафедри МППП

_____ Кир'язова Тетяна Олександрівна
/підпис/

Одеса – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДІАГНОСТИКИ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	7
1.1. Поняття віктимної поведінки і його прояви в підлітковому віці.....	7
1.2. Проблема діагностики та профілактики віктимної поведінки у підлітків.....	18
1.3. Психологічні та соціально-контекстуальні чинники віктимності підлітків.....	27
1.4. Психологічні та соціальні ресурси як фактори зниження віктимної поведінки підлітків.....	31
Висновки до першого розділу.....	33
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ.....	36
2.1. Методологічні підходи та етапи організації емпіричного дослідження...	36
2.2. Особливості проявів схильності до різних форм віктимної поведінки в підлітковому віці.....	40
2.3. Аналіз рівнів вираженості віктимності серед підлітків.....	46
2.4. Особистісні чинники, що детермінують віктимну поведінку в юнацькому віці.....	49
2.5. Факторна структура індивідуально-психологічних характеристик гіпервіктимних та невіктимних підлітків.....	57
Висновки до другого розділу.....	59
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ	62
3.1. Концептуальні засади профілактичної роботи з підлітками з ознаками віктимної поведінки.....	62
3.2. Розробка структури та змісту соціально-психологічного тренінгу профілактики віктимної поведінки.....	66

3.3. Практичні рекомендації фахівцям щодо впровадження тренінгу в роботу з підлітками.....	68
Висновки до третього розділу.....	71
ВИСНОВКИ.....	73
Список використаних джерел	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сучасному етапі трансформації соціального середовища особливої актуальності набуває питання запобігання віктимізації підлітків, оскільки ця вікова група залишається вразливою до насильства, маніпуляцій та деструктивного соціального середовища. За даними вітчизняних та міжнародних досліджень, значна кількість правопорушень щодо неповнолітніх пов'язана з порушенням їхньої фізичної та психічної недоторканності. Хоча загальна кількість зареєстрованих злочинів проти неповнолітніх має тенденцію до зниження, кількість випадків сексуального насильства, особливо в сімейному середовищі, за останні роки значно зросла. Така тенденція свідчить не лише про ускладнення соціальної ситуації, а й про недосконалість системи раннього виявлення та попередження віктимізації дітей та підлітків.

Підлітковий вік є сенситивним періодом формування самосвідомості, ціннісних орієнтацій, соціальної ідентичності та моральної автономії. Психофізіологічна нестабільність, підвищена емоційна вразливість, потреба у визнанні, знижений рівень критичності мислення - все це зумовлює особливу чутливість підлітків до ситуацій ризику та підвищує ймовірність віктимізації. Особливо небезпечними є такі віктимогенні риси, як підвищена довірливість, труднощі в диференціації соціальних ролей, емоційна лабільність, імпульсивність, які в поєднанні з впливом неблагополучного соціального середовища створюють умови для виникнення деструктивних життєвих сценаріїв.

У контексті психології розвиток концепції віктимної поведінки пов'язаний з роботами таких дослідників, як І. Г. Малкіна-Пих, яка розглядала віктимність як сукупність індивідуальних і ситуативних факторів, що сприяють включенню людини в небезпечні або травмуючі обставини. В Україні значний внесок у дослідження віктимності зробили А. А. Реан, який зосередив увагу на ролі сімейного виховання та освітнього середовища у

формуванні віктимного потенціалу, та С. А. Белічева, яка вивчала педагогічні та тренінгові підходи до запобігання віктимізації.

Європейські підходи до розуміння віктимності (Я. О. Прокопчик, М. Лейблінг, А. Фаттах) зосереджені на міждисциплінарному вивченні віктимологічного ризику та розробці превентивних моделей, що поєднують освітні, психологічні та соціальні компоненти. В американській традиції (В. Perry, J. Garbarino, D. Finkelhor) ключова увага приділяється вивченню впливу травматичного досвіду в дитинстві на формування віктимної ідентичності, а також програмам психотерапевтичної та когнітивно-поведінкової корекції.

Незважаючи на наявність напрацювань у сфері діагностики та теоретичного осмислення проблеми, практика профілактики віктимності серед підлітків залишається фрагментарною, неефективною та недостатньо скоординованою. Зокрема, навчання підлітків базовим навичкам безпечної поведінки, розвиток навичок самозахисту, комунікативної обережності, вміння відстоювати особисті кордони, формування соціальної відповідальності ще не набули системного характеру у вітчизняній освіті.

Тому в умовах соціальної нестабільності, зростання рівня насильства та агресії серед підлітків профілактика віктимної поведінки як один з ключових напрямів соціально-психологічної роботи з неповнолітніми набуває все більшого значення. Це вимагає як науково обґрунтованого підходу до вивчення механізмів віктимності, так і практичної реалізації профілактичних програм, заснованих на розвитку емоційного інтелекту, соціальних навичок та психоемоційної стійкості підлітків.

Мета роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей віктимної поведінки підлітків, а також у визначенні ефективних психопрофілактичних засобів її попередження в освітньому середовищі.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до розуміння сутності віктимної поведінки в підлітковому віці.

2. Емпірично дослідити основні типи віктимної поведінки, їх змістові характеристики і чинники, що визначають її виникнення в юнацькому віці.

3. Визначити властивості особистості юнака, які закономірно пов'язані зі схильністю до прояву віктимної поведінки у цьому віці.

4. Розробити рекомендації щодо системи профілактики віктимної поведінки у підлітків засобами соціально-психологічного тренінгу.

Об'єкт дослідження – віктимна поведінка підлітків як соціально-психологічне явище.

Предмет дослідження – психологічні особливості віктимної поведінки у підлітків.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: сучасні наукові підходи до вивчення феномену віктимності та віктимної поведінки підлітків. Зокрема, були враховані: психодинамічний підхід, представлений працями З. Фрейда, А. Адлера, Е. Еріксона, який розглядає віктимність як результат внутрішньоособистісних конфліктів, несвідомих потягів і захисних механізмів, сформованих у процесі ранньої соціалізації; когнітивно-поведінковий підхід, розроблений А. Беком, А. Еллісом, Д. Роттером, згідно з яким віктимна поведінка формується як наслідок дезадаптивних переконань, завченої безпорадності (М. Селігман) та порушень норм права. Селігман) та порушень у системі когнітивної оцінки загроз і соціальних ситуацій; соціально-контекстний та середовищний підходи, що ґрунтуються на концепціях Л. Виготського, У. Бронфенбреннера, Т. Парсонса, А. Бандури та І. Кондакової, згідно з якими віктимність розглядається як наслідок впливу мікросоціального середовища (сім'ї, школи, групи однолітків), соціальних ролей і норм, що сприяють закріпленню статусу «жертви»; екзистенційно-гуманістичний підхід, представлений ідеями К. Роджерса, В. Франкла, А. Маслоу, який наголошує на важливості особистісного вибору, самоцінності, свободи та відповідальності в контексті подолання віктимної поведінки та розвитку навичок самозахисту; соціально-психологічний підхід, розроблений у працях І. Кона, А. Реана, В. Рівмана, Л. Кузнєцової, С. Белічевої, В.

Христенко, М. Фатейчевої та ін., в яких особлива увага приділяється аналізу міжособистісних взаємодій, соціальних ролей, групової динаміки, а також особистісних і вікових особливостей підлітків, що сприяють або, навпаки, перешкоджають формуванню віктимності.

Також враховано підходи до профілактики девіантної та ризикованої поведінки в роботах сучасних українських та європейських дослідників, зокрема О. В. Савченко, Н. І. Пов'якель, О. А. Долгова, Т. Г. Волкової, К. J. Kaufman, E. Ronningstam, M. E. Jenkins, які наголошують на важливості міждисциплінарного підходу до профілактичної діяльності.

Методи дослідження: Теоретичний: науково-психологічний аналіз література вітчизняних та зарубіжних дослідників з процитованої теми та узагальнення отриманої інформації: спостереження, інтерв'ю, тест; математичні та статистичні методи: кількісний та якісний аналіз обробки отриманих даних. SPSS 13.0 Програма Windows для кореляційного аналізу; Психодіагностичний комплекс склав:

1. Методика діагностики схильності до різних форм віктимної поведінки у підлітків (автори – О. А. Андрєєва, М. Ю. Корнієнко).
2. Опитувальник акцентуацій характеру Г. Шмішека (за класифікацією К. Леонгарда).
3. Опитувальник Басса-Дарки (Buss–Durkee Hostility Inventory).
4. Опитувальник властивостей нервової системи за Я. Стреляу (адаптація Н. Н. Данілової та А. Г. Шмельова).

Вибірку дослідження склали студенти Одеського національного економічного університету. Всього було охоплено 82 підлітка у віці від 17 до 23 років.

Структура роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, списку використаних джерел. Зміст роботи викладено на 80 сторінок. Робота містить 2 таблиці, 3 рисунки. Список використаних джерел включає 79 найменувань.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ДІАГНОСТИКИ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1 Поняття віктимної поведінки і його прояви в підлітковому віці

У психології віктимність розглядається як сукупність відносно стійких особистісних характеристик, поведінкових патернів, емоційно-мотиваційних установок, які підвищують ймовірність стати об'єктом насильницьких або злочинних дій. Це інтегральне утворення, яке формується на перетині індивідуальних психологічних особливостей, соціального досвіду та умов життєвої соціалізації [1].

Окремої уваги заслуговує поняття віктимної поведінки, яке в літературі також трактується як «поведінкова провокація», «емоційна підпорядкованість», “залежність”, «психологічна схильність до самопожертви» тощо. Така поведінка може проявлятися внаслідок порушених міжособистісних стосунків, особливо в неблагополучній сім'ї, де має місце фізичне, психологічне або сексуальне насильство, емоційна депривація або відсутність підтримки [6].

На думку Л.Є. Кузнецової та А.М. Єрошенко, віктимність є наслідком поєднання емоційної нестійкості, низької самооцінки, неадекватної тривожності та екстернального локусу контролю, що сприяє формуванню дезадаптивного стилю реагування в міжособистісних ситуаціях [3]. Особи з високим рівнем віктимності часто демонструють довірливість, наївність, надмірну потребу у прийнятті з боку оточуючих, що, в свою чергу, може викликати у потенційного агресора ілюзію безкарності.

Особливо вразливою до віктимізації є молодь, у якої ще не сформовані стійкі когнітивні та оціночні механізми поведінки. Молоді люди часто нехтують застереженнями дорослих, мають романтизоване уявлення про соціальні ризики, схильні до імпульсивності, ризикованих контактів, азартних

ігор, прагнення до самоствердження через соціально бажану, але насправді небезпечну поведінку [4].

Некритичність у сприйнятті загроз може ґрунтуватися не лише на негативних рисах (наївність, недосвідченість), а й на позитивних, таких як великодушність, сміливість чи емпатія, які за певних умов трансформуються у фактори ризику [5].

Згідно з концепцією А.А. Реана, провідною умовою формування віктимної поведінки є не стільки структурна, скільки психосоціальна деформація сім'ї - коли в родині панує емоційна холодність, жорстка регламентація поведінки, відсутність прийняття та підтримки дитини. Саме в таких умовах людина засвоює моделі поведінки, які можуть стати основою для віктимності в майбутньому [6].

Дослідники зазначають, що особи, які пережили насильство в дитинстві, часто виявляють ознаки співзалежності: схильність до самопожертви, вибір партнера з рисами агресора, потреба в жорсткому контролі над собою та іншими [3].

На думку Л.В. Франк, можна виділити три основні форми віктимності:

Особистісна віктимність - зумовлена індивідуально-психологічними особливостями, які роблять людину вразливою до насильства;

Рольова віктимність - зумовлена виконанням соціальних функцій або професій (наприклад, працівники правоохоронних органів, лікарі, соціальні працівники);

Соціальна віктимність - об'єктивна потенційна вразливість, пов'язана з функціонуванням злочинності в суспільстві [46].

Дослідник А. Рябова розрізняє загальну віктимність (залежить від соціальних, рольових та гендерних факторів) та спеціальну віктимність, яка є відображенням внутрішніх психологічних установок особистості. Наприклад, наявність невирішених внутрішньо-особистісних конфліктів може сприяти виникненню «комплексу жертви», який, у свою чергу, реалізується або у формі уявної віктимності (тривожність, іпохондрія, постійне очікування небезпеки),

або інструментальної віктимності (навмисне використання ролі жертви для досягнення вторинної вигоди) [22].

Віктимність не можна зводити до прояву слабкості чи випадковості. Це багатовимірне явище, яке формується на перетині особистісних, соціокультурних та ситуативних детермінант і потребує міждисциплінарного аналізу з урахуванням даних психології, педагогіки, кримінології та соціології.

Формування віктимної поведінки не є одновимірним процесом, а передбачає вплив численних факторів як особистісного, так і соціокультурного характеру. Особлива увага в науковій літературі приділяється ролі міжособистісних конфліктів, які можуть виступати тригером для формування специфічних віктимних комплексів. Такі комплекси не тільки знижують адаптивність особистості, але й сприяють закріпленню деструктивних форм реагування на стрес і міжособистісну напругу.

До поширених варіантів такої поведінки належать:

Комплекс «жертва-дитина» характеризується регресивною поведінкою, емоційним інфантилізмом, відтворенням депресивних станів через пасивне провокування конфліктів. Людина несвідомо відтворює сценарій безпорадної дитини, яка потребує захисту, але водночас відмовляється брати на себе відповідальність за зміни [21].

Комплекс жертви-булера формується на тлі хронічного відчуття безпорадності, самознищення, внутрішнього конфлікту між залежністю та протестом. Він часто супроводжується депресивними епізодами та заниженою самооцінкою [28].

Комплекс «невинної жертви» виражається у постійному самовиправданні, апелюванні до власної «чистоти» і водночас у маніпулятивному викликанні почуття провини у партнерів чи оточуючих. Така позиція створює замкнене коло взаємного контролю та пасивної агресії [34].

Коли особистісна віктимність (внутрішні риси) поєднується із соціально обумовленою або рольовою віктимністю, рівень вразливості людини багаторазово зростає. Накопичення неусвідомлених емоцій, непрожитого

травматичного досвіду та фрустрацій може викликати напругу, яка проривається у вигляді саморуйнівної або агресивної поведінки, зокрема у вигляді делінквентних або злочинних дій [64].

У цьому контексті А.Л. Репецька пропонує типологію віктимності, яка включає як індивідуальні, так і соціально детерміновані чинники:

Віктимогенні зміни особистості, пов'язані з несприятливими умовами соціалізації (емоційна нестійкість, імпульсивність, низький рівень абстрагування, підвищена конфліктність, зсув моральних і правових орієнтирів);

Професійна/рольова віктимність, яка зумовлена виконанням людиною певної соціальної ролі незалежно від особистих якостей (наприклад, вчителі, поліцейські, соціальні працівники);

Вікова віктимність, яка пов'язана з віковими або психофізіологічними особливостями (діти, підлітки, люди з інвалідністю);

Патологічна віктимність, яка є наслідком психічних розладів або тяжких соматичних обмежень, що ускладнюють безпечну взаємодію із суспільством [35].

П.І. Юнацкевич, розвиваючи багатофакторний підхід, пропонує іншу системну класифікацію, засновану на різних підставах:

За сферами прояву: кримінальні, економічні, політичні, військові, побутові;

За психологічними механізмами: мотиваційні, емоційно-вольові, когнітивні, змішані;

За соціальною залученістю: індивідуальні, групові, масові;

За професійною причетністю до сектору безпеки: професійні та цивільні;

За рівнем вираженості: слабкі, помірні та яскраво виражені;

За часом прояву: ситуативні або відносно стійкі [46].

Такий багатокомпонентний підхід дозволяє не тільки краще зрозуміти психологічні передумови девіантної поведінки, а й розробити цілеспрямовані програми психопрофілактики.

У свою чергу, І.Г. Малкіна-Пих пропонує структурну модель віктимності, яка включає шість ключових компонентів:

Ситуативний компонент - чутливість до зовнішніх тригерів небезпеки;

Інтелектуально-вольовий компонент - низький рівень критичного мислення, слабка воля до опору;

Аксіологічний компонент - викривлена система цінностей;

Діяльнісно-практичний компонент - відсутність навичок самозахисту, розпізнавання ризику;

Емоційно-ставленнєвий компонент - схильність до емоційної лабільності, потреба в домінуючому партнері;

Конституційно-біологічний компонент - знижена реактивність нервової системи.

Аналіз віктимної поведінки має здійснюватися комплексно, з урахуванням структурних, соціокультурних та психологічних аспектів, що дозволяє перейти від стигматизації жертви до розуміння механізмів формування її поведінки та забезпечення ефективної профілактики.

Індивідуальна віктимність розглядається як багатовимірне психосоціальне утворення, що включає особистісний (емоційний, когнітивний, поведінковий) та ситуативний компоненти. Вона посилюється інтеграцією рольових, соціальних та гендерних характеристик жертви, які, у свою чергу, формують специфічні патерни віктимної поведінки [12].

Згідно з концепцією Ж. Шапої, рольова віктимність визначається як схильність людини в несприятливих соціальних або психологічних обставинах приймати стійку позицію або статус жертви. У цьому контексті ключову роль відіграють рентоорієнтовані установки, які мотивують людину використовувати власну вразливість для отримання матеріальних, емоційних або соціальних благ [12].

Рентоорієнтована поведінка проявляється у формі пасивної залежності, гіпертрофованому акцентуванні на власних стражданнях, інфантильних очікуваннях компенсації та допомоги, надмірних вимогах до інших. Це створює певну деформацію у ставленні до себе та соціального оточення, де травматичний досвід стає інструментом впливу на інших [33].

Американська дослідниця Ніна Браун вводить поняття «віктимна позиція» - стійка когнітивна позиція людини, яка через регулярні переживання безпорадності та знецінення очікує захисту від інших, і як наслідок, втрачає автономію у прийнятті рішень [24].

У сучасній психотерапевтичній практиці виділяють два типи поведінкової реалізації позиції жертви:

- роль жертви - ситуативне прийняття ролі через демонстративну поведінку, маніпулювання, уникнення відповідальності, що часто супроводжується психологічною пластичністю та екстернальністю;
- соціальна роль жертви - стійкий стан, заснований на внутрішньому переконанні у власній «виключеності» із соціуму. У такої людини часто формується установка: «Я ізгой - світ ворожий до мене», що призводить до самозвинувачення, тривожності, депресивних тенденцій та вкрай обмеженої здатності планувати довгострокове життя [45].

Соціальна роль жертви відрізняється від ролі гравця тим, що вона менш маніпулятивна, але більш глибоко вкорінена в самоідентифікації. Людина не просто демонструє ознаки страждання - вона ідентифікує себе зі стражданням. У такій ролі формуються стійкі рентоорієнтовані установки, які ще більше деформують особистість та її соціальні зв'язки [66].

Психолог Тіна С. Rzepnicki (Чиказький університет) зазначає, що на пізніх стадіях розвитку соціальної ролі жертви знижується адаптивність особистості, поглиблюється відчуття екзистенційної самотності, а допомога ззовні починає сприйматися як обов'язок інших, а не підтримка [67].

У контексті аналізу видів віктимізації американський юрист Дуглас Бешаров пропонує розрізняти: потенційних жертв - людей, які мають набір

рис, що підвищують ймовірність віктимізації, але ще не зазнали насильства; фактичних жертв - людей, яким було завдано шкоди; латентних жертв - людей, які з тих чи інших причин приховують факт насильства або завданої шкоди. Наприклад, феномен "синдрому побитої жінки" часто супроводжується афективними розладами, зловживанням психоактивними речовинами, емоційною ізоляцією [58].

Канадський кримінолог Марк Уйме пропонує класифікувати жертв на основі суспільної небезпеки їхньої поведінки:

Жертви з делінквентною поведінкою - коли дії жертви є правопорушенням самі по собі або викликають у іншого стан афекту;

Жертви з поведінкою, що порушує адміністративні або етичні норми - конфлікти, які не є кримінальними, але сприяють виникненню насильства у відповідь;

Жертви з морально девіантною поведінкою - тобто ті, хто діє всупереч культурним нормам, викликаючи соціальну напруженість [29].

Комплексний підхід до віктимної поведінки дозволяє не лише зрозуміти глибинну психологічну структуру феномену «віктимність», а й диференціювати її за механізмами, формами прояву та ступенем опору. Розуміння ігрових та соціальних ролей жертви, особливостей рантьє-ставлень та видів латентної віктимності є критично важливим для побудови ефективної профілактики, психокорекції та підтримки вразливих груп населення.

Далі, в рамках теми дослідження, ми розглянемо особливості віктимної поведінки в підлітковому віці.

Підлітковий вік традиційно вважається кризовим періодом у розвитку особистості, що характеризується кардинальними трансформаціями психіки, соціальної позиції та емоційного фону. Як показують дослідження, саме в цьому віці найбільш інтенсивно формуються установки, які можуть як запобігати, так і сприяти віктимній поведінці [21].

Психологічний стрес, спричинений зміною соціального статусу, очікуваннями дорослих, конфліктами з батьками та однолітками, емоційною

дезінтеграцією в сім'ї, створює передумови для віктимізації. Водночас саме в цьому віці закладається образ «Я», формуються морально-етичні орієнтири, світогляд, індивідуальні уявлення про межі особистої безпеки та прийнятності у стосунках [12].

Жан-Марі Екоф'є (Університет Париж Нантер) підкреслює, що брак життєвого досвіду у підлітків часто змушує їх приймати рішення, які виходять за межі їхньої психологічної зрілості. У цьому процесі активізується феномен «передчасного дорослішання», який поєднується з формуванням почуття «уявної дорослості» - амбіцій, які не відповідають реальним можливостям, що, в свою чергу, породжує внутрішній конфлікт і підвищує ризик віктимізації [33].

Існує низка факторів, які сприяють віктимізації підлітків:

1. Досвід переживання або свідчення насильства (прямого чи опосередкованого).
2. Нестабільний емоційний фон, тривожність, низька самооцінка.
3. Відсутність відчуття соціальної підтримки та приналежності до сім'ї.
4. Негативні стратегії сімейного виховання (авторитаризм, відчуження, емоційна занедбаність) [54].

На думку Крістіни Мурс (Амстердамський університет), важливою умовою віктимізації підлітків є середовище, яке не визнає їхньої суб'єктності, принижує їх або ігнорує їхню потребу в соціальному визнанні. Саме в таких умовах формується переконання, що «винен той, хто слабший», а тому прийнятним є або конформізм, або агресивна самопрезентація [45].

На думку Л. Франк [68], віктимність особистості в підлітковому віці насамперед визначається

- відсутністю саморефлексії;
- нерозвиненістю конструктивних комунікативних стратегій
- нестійкою ідентичністю.

У підлітка ще не сформоване повне розуміння довгострокових наслідків власних дій, а тому він може опинитися в ситуації насильства або спровокувати його несвідомо.

Основними ознаками віктимності у підлітків є: низька самооцінка; екстернальний локус контролю (приписування відповідальності за події зовнішнім чинникам); залежність від думки інших; відсутність соціальної підтримки; надмірна емпатія, що межує з емоційною вразливістю [17].

Французький психотерапевт Сандра Бернар вказує на значну роль ЗМІ, які можуть транслювати поведінкові моделі, що посилюють у підлітків відчуття вразливості або привабливості ролі жертви, особливо в медіа-контенті, орієнтованому на деструктивний романтизм [38].

Не менш важливою є вертикальна віктимізація, тобто насильство з боку дорослих (вчителів, батьків, тренерів тощо). Це особлива форма, коли підліток стає жертвою через свою обмежену здатність дати відсіч авторитетній особі, недостатні соціальні навички та відсутність підтримки з боку третіх осіб [49].

Негативні поведінкові реакції, які формуються як захисні механізми в таких умовах, можуть проявлятися у вигляді

- демонстративної або агресивної поведінки
- перебільшеної самовпевненості
- схильності до ризику, авантюризму
- балакучості або, навпаки, соціальної ізоляції
- конформізм або підвищена конфліктність;
- емоційна нестабільність, депресія, апатія [10].

Віктимна поведінка в підлітковому віці є складним, інтегральним явищем, що виникає на перетині вікових психічних новоутворень, соціального впливу, виховних практик та досвіду пережитого насильства. Розуміння динаміки віктимності в цьому віці дозволяє створювати ефективні програми профілактики, психопросвітництва та підтримки молоді.

Формування віктимної поведінки в підлітковому віці зумовлене не поодинокими впливами, а складним поєднанням особистісних, соціальних,

ситуативних та середовищних чинників. Як правило, одного чинника, навіть інтенсивного, недостатньо - лише поєднання кількох критичних умов сприяє стійкому закріпленню віктимності. Особливо вагомим є вплив мікросоціального середовища, зокрема, криміналізованого або висококонфліктного соціального контексту, в якому у підлітків формуються поведінкові моделі реагування. Стихійність виховання, соціальна ізоляція, відчуження від сім'ї, порушена система цінностей - все це слугує тлом для віктимізації [15].

У дослідженнях українських психологів (зокрема, Гуменюк І.І. та Осадчої Л.М.) підкреслюється, що латентна віктимність - тобто схильність до ролі жертви, яка не усвідомлюється ні самою людиною, ні її оточенням - часто виникає на тлі деформованого виховання, коли дитина не отримує досвіду самоствердження, здорової конфронтації та відстоювання власних кордонів [27].

Додаткову загрозу становлять непослідовні або суперечливі сигнали з боку суспільства, наприклад, правова чи освітня підтримка, яка формально спрямована на допомогу, але фактично посилює залежність або інфантильність. Наприклад, надмірний захист або неадекватна компенсація порушених прав може призвести до того, що підлітки опиняться в позиції «жертви ренти» - очікуючи пілґ або уваги лише на підставі своєї вразливості [13].

Потужним соціальним чинником є також інформаційний вплив, зокрема деструктивні тенденції в соціальних мережах, медіа-контент, що виправдовує насильство, культ жорстокості, викривлене уявлення про владу. Часто підліток стоїть перед вибором між офіційним (шкільним, родинним) колом та неформальною групою, яка забезпечує вищий рівень прийняття. У такому середовищі підліток може або провокувати насильство щодо себе, виконуючи пасивну роль жертви, або сам чинити агресію, відтворюючи засвоєну ззовні модель домінування [34].

Гендерна віктимізація потребує особливої уваги, оскільки вона тісно переплітається з іншими формами вразливості. Зовнішність, одяг, гендерна ідентичність або сексуальна орієнтація стають підставами для стигматизації, переслідувань або насильства. Дівчата-підлітки частіше стають жертвами сексуалізованої агресії, особливо якщо вони привабливі або демонстративні. Хлопчики, з іншого боку, можуть зазнавати фізичного насильства через те, що не відповідають гіпермаскулінним очікуванням або через приналежність до меншини [53].

Не менш значущими є етнічні, расові та релігійні чинники віктимізації. Підлітки з сімей мігрантів або етнічних меншин часто зазнають системної дискримінації, що призводить до формування почуття неповноцінності. У таких випадках віктимна поведінка набуває культурного забарвлення: формується своєрідна релігійна чи національна жертвовність, підкріплена фанатичними переконаннями або реактивною агресією [62].

Практика показує, що віктимність підлітків рідко буває ізольованою. Найчастіше вона поєднує в собі кілька видів: фізичну (жертва насильства), рольову (жертва через соціальний статус), вікову (через ієрархію «дорослий - дитина»), ситуативну (разова вразливість під час конкретної події), образну (відчуття себе жертвою) тощо.

Важливими є також роль у сімейній системі та соціальне місце підлітка в громаді. Сучасне суспільство, яке все більше орієнтоване на успіх, споживання та зовнішній добробут, формує у підлітків прагнення до швидкого результату та девальвацію внутрішньої автономії. У такій культурі особливо вразливими є ті, хто не має достатніх ресурсів - вони схильні до протестної або девіантної поведінки, що часто призводить до віктимізації [68].

Психофізіологічні особливості підлітків також відіграють важливу роль. Мозок підлітка перебуває в стані активної перебудови, що зумовлює імпульсивність, підвищену збудливість, нестійкість уваги та емоцій. Відбувається зниження чутливості до соціального осуду, послаблення почуття сорому, зниження самоконтролю. На тлі емоційної лабільності та зростання

самооцінки (часто завищеної) формується схильність до реакцій «все або нічого» в діях і спілкуванні [69].

Таким чином, підліткову віктимність слід розглядати як динамічний конструкт, що формується під впливом взаємопов'язаних психологічних, соціальних, культурних та біологічних факторів. В її основі лежить емоційна незрілість, нестійкий самоконтроль, труднощі в розумінні меж дозволеного, підвищена сугестивність та прагнення до самоствердження в суспільстві. Враховуючи складну структуру віктимної поведінки в підлітковому віці, профілактичні заходи мають бути спрямовані на розвиток у молоді навичок безпечної взаємодії, емоційної регуляції, рефлексії та розпізнавання ризикованих ситуацій.

1.2. Проблема діагностики та профілактики віктимної поведінки у підлітків

В умовах зростання рівня насильства в суспільстві та вразливості неповнолітніх до психотравмуючих подій особливого значення набуває своєчасна та науково обґрунтована діагностика віктимної поведінки підлітків. Вивчення віктимних тенденцій у цій віковій групі дозволяє не лише окреслити особистісні риси, що сприяють формуванню віктимної установки, а й виявити механізми віктимності, умови їх виникнення та фактори, що підтримують або актуалізують ці тенденції. Отримана в результаті діагностики інформація створює підґрунтя для розробки ефективних психопрофілактичних та психокорекційних стратегій [11].

Незважаючи на численні напрацювання, у сучасній практиці досі не існує єдиної уніфікованої системи діагностики віктимності підлітків. Дослідження, зокрема представлені в роботах М. Стоддарт (Університет Торонто), вказують на обмеженість традиційних підходів до оцінки - більшість інструментів орієнтовані переважно на ретроспективний аналіз посттравматичних проявів, таких як спотворення Я-концепції, почуття

провини, соматичні симптоми, порушення сексуального чи соціального функціонування [21].

Для цілісного вивчення профілю особи з ознаками віктимності в підлітковому віці використовуються комбіновані методи: клінічне спостереження, аналіз соціального анамнезу, особистісні опитувальники, проєктивні методики, а також експертні оцінки соціальних працівників, психологів та батьків. Серед проєктивних інструментів, які допомагають виявити приховані віктимні тенденції, широко використовуються модифіковані варіанти тесту малюнка людини, тест Роршаха, тест тематичної апперцепції (ТАТ), «Намалюй неіснуючу тварину», а також сучасні шкали оцінки досвіду насильства та суб'єктивного реагування на нього [23].

В українських умовах адаптовано методику «Оцінка схильності до віктимності у підлітків» на основі концепції В. Шевцова та О. Гнатюк, яка передбачає визначення шести ключових параметрів віктимної поведінки: агресія (у тому числі вербальна та фізична), аутоагресія, залежність, гіперсоціальність, некритичність мислення, усвідомлена віктимність. Ці характеристики дозволяють сформувати індивідуальний психопрофіль ризику, який використовується для побудови персоналізованих програм підтримки [44].

Водночас психодіагностика є лише одним з етапів системної роботи з проблемою віктимності серед підлітків. У зв'язку зі стрімким зростанням рівня психосоціального неблагополуччя в дитячому середовищі, профілактика віктимності розглядається як міждисциплінарне завдання, що вимагає координації зусиль психологів, педагогів, представників соціальних служб, медичних працівників та правоохоронних органів. На думку ЮНІСЕФ, ефективна профілактика неможлива без опори на діагностичні дослідження, які враховують як індивідуальні особливості підлітка, так і специфіку його соціального оточення [56].

У соціальній педагогіці профілактика трактується як цілеспрямована, науково обґрунтована діяльність, спрямована на:

запобігання фізичним, психологічним або соціокультурним ризикам, які можуть вплинути на дитину;

збереження та підтримку її якості життя, благополуччя та безпеки;

допомогу в реалізації особистісного потенціалу через розвиток внутрішніх ресурсів [66].

У цьому контексті особливого значення набуває індивідуалізація профілактичної роботи: врахування темпераменту, стилю сімейного виховання, соціального статусу, попереднього травматичного досвіду, когнітивного стилю. Наприклад, для підлітків з екстернальним локусом контролю та підвищеною сугестивністю ефективними будуть тренінги з асертивності, емоційної регуляції, критичного мислення та навичок прийняття рішень.

Таким чином, діагностика та профілактика віктимної поведінки в підлітковому віці має здійснюватися в рамках єдиного міждисциплінарного підходу, що включає психодіагностичну оцінку, соціально-психологічну підтримку та формування здорових поведінкових моделей. Тільки так можна надати реальну підтримку підліткам, які є вразливими до насильства, та знизити загальний рівень віктимності серед підлітків.

Профілактика віктимної поведінки в підлітковому віці потребує глибоко диференційованого та системного підходу. Відповідно до сучасних концепцій віктимології, профілактичні заходи можуть здійснюватися на декількох рівнях: загальносоціальному, груповому та індивідуальному. Відповідно, віктимологічна профілактика поділяється за масштабом цілеспрямованої дії - вона може бути спрямована на суспільство в цілому, на окремі групи ризику або безпосередньо на індивіда, який демонструє схильність до віктимізації [31].

Важливо розрізняти первинну, вторинну та третинну профілактику. У фокусі цього дослідження - первинна профілактика, яка спрямована на запобігання формуванню віктимної поведінки до того, як вона відбудеться. Як зазначено у звіті Європейської асоціації безпеки дітей (ECSA), первинна

профілактика передбачає цілісне охоплення факторів ризику, включаючи сімейне неблагополуччя, психічне здоров'я найближчого оточення, доступ до психоактивних речовин, відсутність здорових моделей соціальної взаємодії [42].

До основних завдань первинної профілактики належать:

- підтримка сімей, у яких фіксуються деструктивні стилі виховання або психоемоційна нестабільність;
- раннє виявлення психічних розладів у батьків і значущих дорослих;
- формування у підлітків навичок безпечної поведінки в кризових ситуаціях;
- інтеграція статево-рольового виховання з компонентами правової і соціальної грамотності [63].

У дослідженні української психологині О. Хмель первинна психологічна профілактика розглядається як багатофакторна система психолого-педагогічного супроводу, що включає такі ключові напрями:

Рання психодіагностика віктимних характеристик - зокрема, тривожності, імпульсивності, аутоагресії, соціальної залежності. Це дає можливість вчасно виявити індикатори ризику та уникнути загострення проблеми [24].

Виявлення видів віктимності - вікової, рольової, ситуативної тощо. - через інтерв'ю, бесіди, тестування в шкільному середовищі.

Індивідуальна та групова психологічна корекція - робота з емоційними станами, підвищення самооцінки, розвиток саморефлексії, формування копінг-навичок.

Корекція образу «Я» та самосвідомості - важливий етап, що дозволяє змінити уявлення підлітка про себе, стабілізувати самооцінку та подолати внутрішні установки, які сприяють пасивності або надмірній поступливості в конфліктних ситуаціях.

Тренінги комунікативної компетентності - соціально-психологічні тренінги, які розвивають навички асертивності, розпізнавання маніпуляцій, управління емоціями та прогнозування соціальних ризиків.

Просвітницька робота з батьками та дорослими - проведення індивідуальних консультацій, психолого-педагогічних семінарів, тренінгів для дорослих щодо виявлення ознак віктимності та способів її попередження.

Ініціювання змін у соціальному оточенні дитини - зокрема, вчителів, класного колективу, адміністрації навчального закладу - з метою створення безпечного психологічного клімату, що унеможлиблює закріплення ролі жертви [51].

Одним із ключових напрямів первинної профілактики віктимності є просвітницька діяльність, яка формує у підлітків стійкі знання, установки та навички безпечної поведінки в різних соціальних ситуаціях. Вивчення найбільш поширених форм насильства, їх причин, механізмів впливу кривдників, можливих варіантів дій у кризових обставинах - все це слугує основою для формування поведінкової готовності до самозахисту та попередження віктимізації [19].

На думку Кетрін Блек (Гарвардська школа громадського здоров'я), ризик стати жертвою значно знижується, якщо людина має не лише знання правил безпечної поведінки, а й практичні навички самозахисту, розвинену рефлексію, критичне мислення та базову емоційну стабільність [27]. Дослідниця вважає, що основними передумовами формування безпечної поведінки є наступні:

Обізнаність з ознаками віктимної поведінки, тактиками впливу агресора, правилами особистої та цифрової безпеки;

Наявність соціально корисних звичок поведінки в громадському просторі;

Розвиток культурних інтересів, участь у позашкільних ініціативах та здоровому дозвіллевому середовищі;

Особистісні риси, які слугують «психологічним бар'єром» - уважність, самоконтроль, стресостійкість, вміння впевнено відмовляти;

Оволодіння прийомами вербального, поведінкового та фізичного самозахисту, в тому числі, основними принципами деескалації конфліктів та реагування в небезпечних ситуаціях [53].

Формування культури безпечної поведінки в підлітковому віці слід розглядати не як окрему дисципліну, а як інтегрований освітній процес, в якому знання, навички та цінності формуються через постійну участь дитини в ситуаціях, що моделюють реальні виклики. Це має бути систематичне та вмотивоване збагачення поведінкового досвіду, що ґрунтується на принципах особистої автономії, критичного мислення та здатності до соціально прийняттого самозахисту [4].

Водночас саме шкільне середовище може мати приховані віктимологічні ризики. Наприклад, класична педагогічна модель «вчитель контролює - учень слухається» часто створює рольові передумови для віктимізації, оскільки дитина в таких умовах втрачає суб'єктність і постійно перебуває під зовнішнім тиском. У шкільному колективі підлітки додатково грають соціальні ролі («лідер», «відлюдник», «жартівник», «об'єкт булінгу» тощо), що також може стати підставою для фіксації віктимної поведінки, якщо ці ролі поєднуються з низькою самооцінкою та емоційною вразливістю [15].

У зв'язку з цим ефективний розвиток навичок особистої безпеки можливий лише на основі гуманістичного підходу до освітнього процесу, який передбачає повагу до дитини як до активного учасника навчання, а не лише об'єкта впливу. Найбільш ефективними в цьому плані є інтерактивні форми роботи, зокрема соціально-психологічні тренінги, які поєднують навчальний, корекційний та розвивальний компоненти.

Згідно з концепцією Т. Гордона та Л. Л'Абате, термін «тренінг» має означати не лише спосіб навчання, а насамперед метод розвитку внутрішніх здібностей - до рефлексії, адаптації, подолання стресу, оволодіння новими

поведінковими моделями [63]. Такий формат дозволяє інтегрувати когнітивне, емоційне та поведінкове навчання в єдиний психоосвітній простір.

У дослідженні Т. Г. Волкової соціально-психологічний тренінг визначається як метод активного групового навчання, що дозволяє не тільки здобувати нові знання, а й розвивати конструктивні навички міжособистісної взаємодії, асертивності, розпізнавання небезпеки та ефективного реагування на неї. Важливо, що тренінгові заняття формують особисту впевненість, стабілізують самооцінку, знижують рівень тривожності, розвивають комунікативні навички, а головне - знімають страх перед можливими кризовими ситуаціями [7].

Сучасна практика превентивної психології підтверджує, що найбільш ефективним методом формування навичок безпечної поведінки у підлітків є соціально-психологічний тренінг (СПТ). Його перевага полягає не тільки в можливості передачі знань, а й у створенні умов для безпосереднього переживання, рефлексії, взаємодії та закріплення нових форм поведінки через емоційно забарвлене проживання [61].

Відповідно до моделі процесу навчання, запропонованої Джуліаном Роузом (Кембриджський університет), ефективне навчання включає такі ключові фази 1) ознайомлення; 2) створення емоційної динаміки та психологічної безпеки; 3) базова робота над навичками; 4) рефлексивна інтеграція досвіду; 5) самоперевірка та перенесення знань у реальне життя [24]. Структура тренінгу має бути адаптована до поточної групової динаміки, індивідуальних особливостей учасників, контексту закладу та потреб конкретної аудиторії.

Традиційними методами в тренінгу є групові дискусії, рольові ігри, аналіз життєвих ситуацій, які дозволяють залучити підлітків до активної взаємодії. Вдалим нововведенням є включення тренінгу чутливості, який базується на невербальних формах роботи і сприяє розвитку емпатії, усвідомленню особистих кордонів, самооцінки та сприйняття себе як цілісної особистості [3].

Ігрові методи особливо ефективні в роботі з підлітками, оскільки гра є природним способом навчання та самовираження. Рольові, ділові, організаційні, творчі, імітаційні ігри виконують подвійну функцію: з одного боку, сприяють розвантаженню та зниженню захисних механізмів, а з іншого - створюють умови для ненав'язливої діагностики та корекції порушень у соціальній взаємодії [4]. В умовах гри актуалізується життєвий досвід, формуються конструктивні моделі поведінки, розширюється репертуар реакцій у складних або небезпечних ситуаціях.

Окремим напрямком тренінгової роботи є розвиток соціальної перцепції та міжособистісної чутливості. Сюди входять вербальні та невербальні вправи, які дозволяють учасникам усвідомити своє особистісне сприйняття інших, отримати зворотній зв'язок про себе, знайти оптимальні стратегії взаємодії. Такі методи не лише покращують комунікативні навички, а й сприяють глибокій рефлексії, розумінню себе та соціального контексту, розвитку навичок самозахисту та самопрезентації [5].

Елементи тілесно-орієнтованих технік, що беруть свій початок у психотерапевтичній школі Вільгельма Райха та модернізовані в роботах Олександра Лоуена і Пітера Левіна, також ефективні в тренінговій практиці. Вправи на усвідомлення тіла, релаксацію, дихання та енергетичне балансування допомагають зняти внутрішню напругу, знизити тривожність, підвищити стресостійкість, що особливо важливо в роботі з підлітками, схильними до емоційної дестабілізації та імпульсивності [44].

Водночас успіх тренінгу значною мірою залежить від особистісних та професійних якостей тренера. Психолог, який працює з підлітками, повинен поєднувати в собі такт, витримку, емпатію, гнучкість, високу енергійність та рефлексивну компетентність. Він повинен вміти дотримуватися кордонів, працювати з конфліктами в екологічний спосіб, адаптувати хід занять до динаміки групи, забезпечуючи при цьому безпечне середовище для особистісного зростання учасників [7].

Відповідно до критеріїв оцінки ефективності ППП, запропонованих Е. Кореллі (Європейська асоціація експериментального навчання), до позитивних результатів тренінгу можна віднести

- Зменшення егоцентризму в поведінці підлітків;
- Підвищення чутливості до потреб інших, розвиток емпатії;
- Зменшення психологічних захистів, готовність до саморозкриття;
- Підвищення відповідальності за власні слова та вчинки;
- Підвищення адекватності самооцінки та рівня соціального прийняття;
- Активізація творчих здібностей;
- Формування згуртованої, самодостатньої групової динаміки [8].

Вторинна профілактика передбачає не просто загальну профілактичну діяльність, а адресну допомогу жертвам насильства, спрямовану на зменшення психоемоційних наслідків пережитої травми, запобігання саморуйнівній поведінці та ризику повторної (вторинної) віктимізації. По суті, це вже робота з конкретними випадками та конкретними людьми, де профілактика набуває персоналізованого характеру [18].

Як підкреслює Л. Герман (Гарвардська медична школа), підлітки, які пережили насильство або соціальне приниження, мають високий ризик рецидиву, якщо їхній досвід залишається психологічно непрожитим або соціально невизнаним. Особливо небезпечним є так званий віктимний цикл: дитина, яка пережила травму і не отримала належної підтримки, несвідомо повторює роль жертви в наступних ситуаціях [64].

Досвід показує, що віктимна поведінка може бути як пасивною, так і провокативною, коли підліток сам ініціює небезпечні ситуації, не усвідомлюючи їхніх наслідків. Наприклад, образливі висловлювання на адресу однолітка, провокаційна поведінка по відношенню до вчителя або інших дорослих часто призводять до конфліктів, соціальної стигматизації, сімейного

покарання або приниження, що лише посилює внутрішнє відчуття незахищеності, ворожості до оточуючих і закріплює статус «жертви» [23].

У зв'язку з цим виявлення випадків віктимізації підлітків, аналіз контексту їх виникнення та механізмів реагування є критично важливим для реалізації індивідуалізованого та диференційованого підходу. Тільки так можна не лише відреагувати на факт насильства, а й запобігти його повторенню, змінити поведінкову модель підлітка, сформувавши більш адаптивні стратегії взаємодії зі світом.

У системі запобігання віктимізації вторинна профілактика тісно пов'язана з первинною: первинна профілактика формує культуру безпеки, а вторинна - відновлює психічну цілісність, пошкоджену травматичним досвідом. Особливу роль у цьому відіграє індивідуальна психокорекційна робота, психотерапія, підтримка сім'ї та соціального оточення підлітка, а також просвітницькі заходи для дорослих, які можуть несвідомо посилювати наслідки травми або ігнорувати тривожні сигнали [4].

Важливою складовою є просвітницька діяльність серед батьків, вчителів, соціальних працівників, яка має на меті:

- підвищити обізнаність про причини віктимізації;
- виявити ознаки психоемоційної дезадаптації у підлітків;
- розвинути навички адекватної допомоги та емоційної підтримки;
- створити середовище, де дитина відчуває себе в безпеці та прийнятою [5].

Зрештою, саме особистісні якості підлітка - емоційна стійкість, самоконтроль, впевненість, навички спілкування та критичного мислення - виступають захисними факторами, що дозволяють йому уникати ситуацій ризику. А знання батьків та вчителів про природу віктимності, вміння її розпізнавати та конструктивно реагувати є запорукою зниження рівня віктимності серед підлітків.

1.3. Психологічні та соціально-контекстуальні чинники віктимності підлітків

Психологічні чинники віктимної поведінки в підлітковому віці мають складну структуру і проявляються через взаємодію низки особистісних якостей та внутрішніх механізмів, які формуються на межі біологічної перебудови організму та інтенсивної соціалізації. Перш за все, мова йде про емоційну незрілість, яка проявляється в труднощах контролю афектів, імпульсивності, низькій стресостійкості, схильності до афективних спалахів. Це ускладнює адаптацію до вимог оточення та підвищує ймовірність стати жертвою. І.І. Гуменюк підкреслює, що емоційна нестійкість у поєднанні з недостатньою рефлексією створює умови для формування віктимності в поведінці підлітків [6].

Вирішальну роль у формуванні віктимної поведінки в підлітковому віці відіграють психологічні чинники, які проявляються на рівні особистісного функціонування. Одним з ключових є емоційна незрілість, яка виражається в труднощах контролю емоційних реакцій, схильності до імпульсивних дій, надмірній вразливості до критики та соціальних подразників. Підлітки з такими характеристиками часто не здатні адекватно оцінювати наслідки своїх дій, швидко переходять від стану внутрішнього напруження до агресії або, навпаки, до пасивного уникнення конфліктів. Це знижує рівень адаптації до соціальних викликів і підвищує ймовірність потрапляння в ситуації, коли вони можуть стати жертвами психологічного, фізичного або інформаційного насильства.

Іншим важливим фактором є нестабільна або занижена самооцінка, яка часто спостерігається в підлітковому віці внаслідок незавершеної самоідентифікації. За відсутності підтримки та позитивного зворотного зв'язку з боку значущих дорослих або груп однолітків підлітки прагнуть отримати схвалення за будь-яку ціну, часто нехтуючи особистими кордонами. Це

створює передумови для того, щоб підлітки ставали об'єктом маніпуляцій або зазнавали негативного впливу з боку більш домінантних суб'єктів.

Не менш важливим фактором є підвищена сугестивність - психологічна схильність підкорятися зовнішньому впливу, особливо з боку референтної групи. У період, коли підлітки активно формують свою соціальну ідентичність, вони часто виявляють готовність пристосовуватися до поведінкових моделей, які практикують інші члени групи, навіть якщо ці моделі є ризикованими або деструктивними. Саме тому підлітки часто копіюють поведінкові моделі, які формують віктимну позицію - приймають агресію без опору, мовчки терплять приниження і не звертаються по допомогу.

Серед психологічних детермінант віктимної поведінки варто також відзначити відсутність навичок асертивної комунікації - вміння конструктивно заявляти про свої потреби, відмовляти та відстоювати власну позицію, не порушуючи кордонів інших. У поєднанні з емоційною імпульсивністю це призводить до того, що підліток не може ефективно вирішувати міжособистісні конфлікти та опиняється в ситуаціях підвищеної вразливості. Психологічні чинники віктимної поведінки не тільки визначають загальну спрямованість поведінкових реакцій підлітка, а й задають тон його сприйняттю себе як «потенційної жертви» у складних соціальних ситуаціях.

Поряд із психологічними факторами на формування віктимної поведінки в підлітковому віці значний вплив мають соціальні та контекстуальні чинники, які формують умови життя дитини. Одним із таких факторів є стиль сімейного виховання. Недостатній емоційний контакт з батьками, суворий або, навпаки, надмірно опікунський підхід сприяють розвитку у дитини почуття безпорадності, незахищеності або залежності. У таких умовах підлітки часто сприймають насильство як норму взаємодії, особливо якщо вони були свідками насильства в сім'ї, і переносять цей досвід у свої стосунки з однолітками та дорослими.

Важливим соціальним контекстом є шкільне середовище, яке слугує місцем вторинної соціалізації підлітків. Тотальна спрямованість шкільного

процесу на академічну успішність та контроль зазвичай витісняє індивідуальні потреби учнів, що може провокувати розвиток внутрішньої напруги, конфліктів та формування негативного ставлення до системи освіти в цілому. За відсутності ефективних механізмів запобігання булінгу в класі зростає ризик віктимізації учнів, які не мають високого соціального статусу або відрізняються від інших.

Іншим важливим фактором є рівень соціально-економічної забезпеченості сім'ї. Підлітки з малозабезпечених сімей часто не мають доступу до якісної освіти, медичного обслуговування, культурних ресурсів, що посилює їхню соціальну ізоляцію. Водночас, саме в таких умовах часто культивується толерантність до агресії, конфліктів та насильницьких форм вирішення проблем. У поєднанні з відсутністю соціальних навичок це створює модель поведінки, в якій віктимізація є не випадковістю, а закономірністю.

Засоби масової інформації та соціальні мережі також відіграють значну роль, не лише інформуючи, але й моделюючи поведінку. Підлітки, які споживають контент з високим рівнем агресії, сексуалізації та ієрархічних форм спілкування, поступово вчаться сприймати такі стратегії як соціально прийнятні. Це призводить до викривленого уявлення про норму, коли роль «жертви» стає частиною соціального сценарію. Особливо небезпечним є вплив блогерів та медійних особистостей, які можуть романтизувати або естетизувати деструктивну поведінку.

Не можна ігнорувати вплив гендерних та культурних стереотипів. Дівчаток вчать бути толерантними, мовчазними та поступливими, що формує готовність терпіти незручності або навіть насильство. Хлопчикам, у свою чергу, прищеплюються образи сили, агресії та неприйняття слабкості, що унеможливорює звернення по допомогу та створює ризик вторинної віктимізації.

Таким чином, віктимна поведінка в підлітковому віці є багатофакторним явищем, в якому психологічні особливості особистості взаємодіють із соціальними контекстами та середовищем розвитку. Це вимагає від психологів

та педагогів цілісного підходу до вивчення профілактики віктимності, який поєднує діагностику внутрішніх психологічних ресурсів та вразливостей з аналізом соціального контексту та міжособистісного оточення.

1.4. Психологічні та соціальні ресурси як фактори зниження віктимної поведінки підлітків

У процесі аналізу проблеми віктимності підлітків надзвичайно важливим є розгляд ресурсів, які можуть мінімізувати вплив віктимогенних чинників та сприяти формуванню стійкості до потенційно травматичних ситуацій. У цьому контексті актуальним є поняття психологічних ресурсів особистості, під якими розуміють внутрішні та зовнішні механізми подолання стресу, соціального тиску, міжособистісних конфліктів та інших негативних впливів. У підлітковому віці ці ресурси є динамічними, активно формуються і значною мірою залежать від взаємодії з соціальним оточенням, стилю виховання, освітнього контексту та психофізіологічних особливостей особистості.

Одним із головних внутрішніх ресурсів, який допомагає знизити рівень віктимності, є здатність до рефлексії. Підлітки, які вміють аналізувати власні емоції, вчинки та оцінювати ситуації з об'єктивної точки зору, є більш стійкими до маніпуляцій, тиску та психологічного насильства. Рефлексивна свідомість дозволяє не лише ідентифікувати віктимну ситуацію, а й запобігти повторному потраплянню в неї. Розвиток цього ресурсу потребує цілеспрямованої педагогічної та психологічної підтримки на основі діалогового навчання, залучення до ситуацій вибору, аналізу реальних або змодельованих конфліктів.

Іншим не менш важливим ресурсом є розвиток емоційного інтелекту. Підлітки, які вміють розпізнавати і виражати власні емоції та емпатично реагувати на переживання інших, краще адаптуються в суспільстві і демонструють менш віктимну поведінку. Здатність до емоційної регуляції та розуміння невербальних сигналів дозволяє їм уникати ескалації конфліктів та

адекватно реагувати на сигнали соціальної небезпеки, що надзвичайно важливо в підлітковому віці.

Особливу увагу варто звернути на саморегуляцію - здатність контролювати свою поведінку в умовах підвищеного напруження, стресу чи фрустрації. Підлітки, які мають високий рівень саморегуляції, рідше демонструють імпульсивні дії, здатні протистояти провокаціям, краще справляються зі складними соціальними ситуаціями. Здатність мобілізувати ресурси у відповідь на зовнішню загрозу є одним із базових механізмів протидії віктимізації. У свою чергу, розвиток саморегуляції передбачає залучення до психоемоційних тренінгів, технік тілесної терапії, дихальних практик, створення середовища психологічної безпеки.

Не менш важливу роль відіграють соціальні ресурси особистості. Насамперед йдеться про довірливі стосунки з дорослими - батьками, вчителями, наставниками, які можуть не лише захистити, а й підтримати, розпізнати сигнали небезпеки та вчасно втрутитися. Соціальна підтримка виступає буфером між стресовою ситуацією та особистісною дезадаптацією. Підлітки, які мають хоча б одного дорослого, якому довіряють, демонструють нижчий рівень тривожності та вищий рівень стійкості до соціальних ризиків.

Нарешті, варто згадати про наявність позитивного досвіду подолання кризових ситуацій, який формує у підлітків почуття контролю та впевненості в собі. Саме позитивний досвід подолання труднощів, успішного відстоювання себе в конфлікті чи конструктивного вирішення соціальної проблеми є потужним ресурсом, що формує противагу набутій безпорадності, яка є одним з основних чинників віктимізації. З цієї точки зору ефективними можуть бути соціально-психологічні тренінгові програми, які включають вправи на розвиток стресостійкості, розігрування складних життєвих ситуацій, обговорення прикладів реальних життєвих випадків з позитивними сценаріями їх подолання.

Таким чином, ефективна профілактика віктимної поведінки підлітків неможлива без опори на розвиток психологічних та соціальних ресурсів

особистості. Це не лише знижує ризик потрапляння в травматичні ситуації, а й формує життєву компетентність, вміння безпечно поводитися, асертивно спілкуватися, конструктивно реагувати на соціальні виклики. Інтеграція цього підходу в систему освіти, сімейного виховання та психологічної підтримки підлітків є стратегічним напрямом формування покоління, менш вразливого до насильства та маніпуляцій.

Висновки до першого розділу

У першому розділі магістерської роботи здійснено теоретичний аналіз проблеми віктимної поведінки в підлітковому віці. Встановлено, що віктимна поведінка є складним багатовимірним явищем, яке формується під впливом взаємодії особистісних, соціальних, ситуативних та виховних чинників. Вона проявляється у схильності підлітків до пасивного сприйняття насильства, провокаційних дій або поведінки, що підвищує ризик стати жертвою.

Встановлено, що підлітковий вік є критичним періодом з точки зору формування віктимних тенденцій, адже саме в цей час підвищується емоційна нестабільність, зростає потреба в самоствердженні, формується відчуття дорослості, що часто супроводжується агресивною, протестною або деструктивною поведінкою. Відсутність життєвого досвіду, підвищена тривожність, імпульсивність, занижена самооцінка та вплив асоціального оточення є факторами, що підвищують віктимність підлітків.

Аналіз проблеми діагностики віктимної поведінки показав, що сучасні психодіагностичні методи здебільшого орієнтовані на вивчення вже реалізованої віктимності, але потребують доповнення більш чутливими інструментами для виявлення прихованих віктимних установок та ризикованих тенденцій у поведінці підлітків. У цьому контексті особливого значення набувають комплексні підходи до діагностики, що поєднують спостереження, анкетування, проективні методики, інтерв'ю, аналіз життєвих обставин.

Розглянуто основні напрями профілактики віктимності. Первинна профілактика спрямована на формування культури безпечної поведінки, розвиток конструктивного мислення, соціальної взаємодії та навичок самозахисту. Вторинна профілактика спрямована на зменшення наслідків віктимізації, стабілізацію емоційного стану потерпілих та запобігання повторній віктимізації. Важливою складовою є соціально-психологічні тренінги як ефективна форма групової корекційно-розвивальної роботи з підлітками, що сприяє розвитку емпатії, адекватної самооцінки, навичок безпечної взаємодії.

Загалом, профілактика віктимної поведінки підлітків має бути системною, комплексною та орієнтованою як на особистісні особливості неповнолітніх, так і на їхнє соціальне оточення. Особливу увагу слід приділяти формуванню позитивних соціальних ресурсів, підтримці сімейного оточення, розвитку емоційного інтелекту. Отримані теоретичні положення стали основою для організації емпіричного етапу дослідження, спрямованого на вивчення особливостей віктимної поведінки в підлітковому віці.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Методологічні підходи та етапи організації емпіричного дослідження

Організація емпіричного дослідження була побудована на засадах комплексного підходу, що передбачає поєднання різних типів психодіагностичних методів – як строго формалізованих, так і малоформалізованих. Такий підхід дозволив охопити як об'єктивні кількісні характеристики, так і якісні особливості досліджуваного феномена – віктимної поведінки підлітків.

Строго формалізовані методи, які застосовувалися у дослідженні, відзначаються високим рівнем стандартизації, об'єктивізації та процедурної регламентованості. Вони дозволяють зіставляти результати різних учасників дослідження, здійснювати порівняльний аналіз та формулювати статистично обґрунтовані висновки. Основними перевагами формалізованих методик є їхня надійність, валідність, а також можливість багаторазового використання у різних вибірках.

Малоформалізовані методи, своєю чергою, мають вищий ступінь гнучкості та відкритості, що дає змогу дослідити глибинні особистісні процеси, які важко об'єктивізувати за допомогою стандартизованих інструментів. Вони особливо доречні у вивченні феноменів із високим рівнем індивідуальної варіативності, таких як емоційні реакції, установки, внутрішні конфлікти, мотиваційні тенденції тощо.

У межах цього дослідження строго формалізовані методи були представлені стандартизованими опитувальниками, а малоформалізовані – проєктивними методами, методами спостереження і психологічної бесіди. Поєднання зазначених підходів забезпечило комплексне охоплення

досліджуваного явища, що є важливою умовою достовірності й глибини отриманих результатів.

Метод бесіди був обраний як важливий елемент дослідження з огляду на його діагностичну гнучкість, здатність створити атмосферу довіри та відкритості, а також можливість безпосередньої взаємодії з респондентом. У контексті дослідження віктимної поведінки підлітків перевага бесіди полягає у тому, що досліджуваний має змогу самостійно визначати межі відкритості, що сприяє більш щирим відповідям. Враховуючи чутливість теми віктимності, методика бесіди була адаптована до принципів недирективності і психологічної безпеки, що дозволило уникнути нав'язування певних змістів та установок дослідником.

Під час бесіди застосовувались різні типи питань, зокрема: відкриті, які дозволяли вільно формулювати відповіді й виявляти індивідуальні особливості мислення; закриті, що потребували лаконічних та чітких відповідей; прямі, які прямо стосувалися проблематики віктимної поведінки; непрямі, що слугували для виявлення прихованих настанов; проективні, спрямовані на виявлення емоційних установок і ціннісних орієнтацій особистості.

Ефективність бесіди значною мірою залежала від встановлення емоційного контакту з досліджуваними. У ході взаємодії враховувались як вербальні, так і невербальні прояви поведінки підлітків, що дозволяло глибше інтерпретувати отриману інформацію. Водночас слід визнати, що бесіда як метод має свої обмеження, зокрема суб'єктивність інтерпретації результатів, яка може впливати на об'єктивність загальних висновків.

Ще одним ключовим методом, застосованим у дослідженні, було психологічне спостереження, яке дозволяє фіксувати реальні прояви поведінки у природних або змодельованих умовах. Спостереження здійснювалося у двох основних формах: польовій (у реальному середовищі взаємодії підлітків) та лабораторній (у контрольованих умовах із заздалегідь підготовленими ситуаціями). За ступенем включеності дослідника використовувалось як включене, так і невключене спостереження.

Перевага спостереження полягає в можливості фіксувати спонтанну поведінку, що часто не проявляється у відповідях на запитання або в умовах формалізованої діагностики. Особливо інформативними були ситуації групової взаємодії, де виявлялися поведінкові стратегії, реакції на соціальний тиск, конфлікти або відторгнення.

Водночас метод спостереження потребує уважного контролю за викривленнями у сприйнятті, які можуть вплинути на об'єктивність оцінок. У процесі інтерпретації результатів ми враховували такі типові помилки спостереження: ефект першого враження – тенденція формувати загальну думку про випробуваного на основі перших спостережень; гала-ефект (ефект ореолу) – перенесення враження про одну характеристику на інші; ефект центральної тенденції – схильність ігнорувати яскраві індивідуальні прояви, орієнтуючись на «середні» поведінкові реакції; логічні помилки – приписування певних рис на підставі зовнішніх або несуттєвих ознак; помилки контрасту – оцінювання поведінки випробуваного у порівнянні з власними особистісними особливостями спостерігача; ефект поблажливості – схильність до завищеної або м'якої оцінки поведінки досліджуваного.

У процесі реалізації емпіричного етапу дослідження важливу роль відіграла ретельна організація процедури психодіагностики, яка включала підготовчий етап, інформування респондентів про мету та особливості дослідження, забезпечення добровільності участі та дотримання етичних норм. Перед початком тестування всім учасникам надавалася інформація про анонімність, конфіденційність результатів, а також про право відмовитися від участі у будь-який момент без жодних негативних наслідків. Це дозволило створити сприятливу психологічну атмосферу, яка сприяла більшій відкритості учасників і зменшенню впливу соціально бажаних відповідей.

Опитувальник "Схильність до віктимної поведінки" (О.О. Андроннікова) є валідним та надійним інструментом, який дозволяє оцінити інтенсивність проявів різних форм віктимної поведінки – вербальної, фізичної, емоційної тощо. Завдяки структурованій формі подачі та адаптованим шкалам

оцінювання, цей інструмент забезпечує кількісне вимірювання основних параметрів, що дає змогу здійснювати подальший статистичний аналіз.

Опитувальник Басса-Даркі дав змогу отримати детальну інформацію щодо спектра агресивних і ворожих реакцій підлітків. У контексті дослідження віктимної поведінки це особливо важливо, оскільки агресія може бути як провокуючим фактором віктимності, так і її реакцією. Методика охоплює не лише зовнішні прояви агресії, як-от фізичне насильство чи вербальні атаки, а й латентні її форми – образу, підозрілість, відчуття провини, що можуть виявлятися у більш прихованих поведінкових патернах.

Опитувальник акцентуацій характеру Г. Шмішека, адаптований для підліткового віку, дав змогу визначити, які саме типи акцентуацій домінують серед учасників дослідження. Особливу увагу було приділено виявленню тих рис, які у поєднанні з іншими особистісними характеристиками можуть виступати передумовами до формування віктимної поведінки. Зокрема, було встановлено, що такі акцентуації, як тривожна, емоційна, застрягла чи демонстративна, можуть опосередковано впливати на ступінь схильності підлітка до потрапляння у ситуації жертви.

Методика К. Томаса, яка дозволяє оцінити стиль поведінки в конфліктних ситуаціях, застосовувалась як додатковий інструмент для аналізу соціальної адаптації та комунікативної компетентності підлітків. Вона дала змогу класифікувати респондентів за типами реагування на конфлікти (співпраця, компроміс, уникнення, суперництво, пристосування) і встановити, які стилі корелюють із високими показниками віктимної поведінки.

Комплексний характер психодіагностичного інструментарію дозволив отримати багатогранне уявлення про особистісну структуру підлітків, що потрапляють у ситуації віктимізації. Кожна методика, будучи самодостатнім інструментом, доповнювала інші, сприяючи більш точному розкриттю індивідуально-психологічних особливостей досліджуваних.

Зібрані результати були опрацьовані за допомогою математико-статистичних методів обробки даних, включаючи розрахунок середніх

значень, стандартних відхилень, коефіцієнтів кореляції, а також побудову діаграм і таблиць для візуалізації залежностей. Це забезпечило об'єктивність аналізу та дало змогу зробити обґрунтовані висновки щодо типових моделей віктимної поведінки серед підлітків.

Узагальнюючи, слід зазначити, що використання поєднання формалізованих та малоформалізованих методик дало змогу не лише кількісно зафіксувати ступінь вираженості певних рис, а й якісно інтерпретувати динаміку їх проявів у контексті конкретних соціальних і міжособистісних ситуацій. Такий підхід дозволяє говорити про високу діагностичну цінність обраного комплексу методів у дослідженні віктимної поведінки підлітків.

2.2. Особливості проявів схильності до різних форм віктимної поведінки в підлітковому віці

З метою вивчення особливостей прояву віктимної поведінки у підлітків в рамках емпіричного дослідження було застосовано стандартизовану психодіагностичну методику О.О. Андроннікової «Схильність до віктимної поведінки». Цей опитувальник є валідним і надійним інструментом, який дозволяє виявити рівень вираженості схильності до віктимної поведінки, а також окреслити специфіку її форм, що проявляються в індивідуальному та соціальному функціонуванні підлітків.

Методика являє собою структурований тест-опитувальник, який включає низку шкал, кожна з яких оцінює ту чи іншу форму віктимності. Зокрема, досліджуються такі форми, як вербальна, фізична, емоційна віктимність, а також соціальна вразливість, пасивність у конфліктних ситуаціях, схильність до самозвинувачення, залежність від думки інших тощо. Такий розподіл дозволяє виявити не лише загальний рівень схильності до віктимної поведінки, але й її специфічні прояви, що є надзвичайно важливим

для розуміння індивідуальних ризиків і розробки цілеспрямованих корекційно-профілактичних заходів.

Застосування даної методики в рамках емпіричного дослідження було спрямоване на всебічне охоплення та аналіз різних форм поведінкових проявів, характерних для підліткового віку, які можуть вказувати на формування віктимної позиції, а також на наявність тенденції до опинення у ситуаціях жертви як у побутовому, так і в соціальному середовищі. Методика використовувалась як самостійний інструмент психодіагностики, що дозволяє отримати надійні та валідні дані про психологічні особливості респондентів, так і в поєднанні з іншими психодіагностичними техніками, що забезпечило комплексність підходу та багатовимірність дослідження.

Важливо зазначити, що дана методика вирізняється високим рівнем адаптивності до роботи з підлітковою аудиторією, зокрема завдяки можливості колективного (групового) застосування, що значно оптимізує процес збору даних у навчальних або соціальних установах. Серед інших переваг варто виокремити наявність чіткої, структурованої системи обробки та інтерпретації результатів, яка дозволяє здійснювати як кількісну оцінку рівня віктимності, так і якісний аналіз психологічного стану досліджуваних.

Методика показала високу діагностичну чутливість до емоційно-поведінкових особливостей, типових для підліткового віку, зокрема до таких проявів як підвищена вразливість, тривожність, емоційна нестабільність, схильність до конфліктних чи підкорюваних форм взаємодії. Це дозволяє не лише виявити очевидні (маніфестні) ознаки віктимної поведінки, а й діагностувати приховані (латентні) схильності до неї, які ще не набули стабільної форми, але можуть розвиватися в несприятливих соціально-психологічних умовах.

Зібрані емпіричні дані було піддано детальному кількісному аналізу із використанням статистичних методів обчислення частот, середніх значень та відсоткових розподілів. Зокрема, здійснено оцінку поширеності окремих форм віктимної поведінки серед досліджуваних за кожною з діагностичних шкал

методики, що дало змогу зробити обґрунтовані висновки щодо домінантних форм віктимності у вибірці. Результати цього етапу дослідження узагальнено в таблиці 2.1, яка візуалізує відсотковий розподіл учасників за основними показниками та формами віктимної поведінки, дозволяючи здійснити їх порівняльний аналіз і виявити потенційні зони ризику у поведінковому розвитку підлітків.

Таблиця 2.1.

Особливості прояву схильності до реалізації різних форм віктимної поведінки у підлітковому віці

№	Назва шкали	Норма (%)	Нижче норми(%)	Вище норми(%)
1	Схильність до агресивної віктимної поведінки	77,8	8,5	13,7
2	Схильність до саморуйнівної поведінки	57,9	13,7	28,4
3	Схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки	41,1	12,6	46,3
4	Схильність до залежної та безпорадної поведінки	51,6	38,2	10,2
5	Схильність до некритичної поведінки	30	18,6	51,4

Аналіз емпіричних результатів, отриманих за методикою О.О. Андроннікової «Схильність до віктимної поведінки», дозволяє охарактеризувати специфіку виявів віктимної поведінки серед підлітків, а

також окреслити загальні тенденції та індивідуально-психологічні особливості досліджуваних осіб.

Відповідно до відсоткового розподілу даних (табл. 2.1), 54,6% респондентів продемонстрували низький рівень за шкалою "реалізована віктимність", що свідчить про невисоку ймовірність потрапляння ними в ситуації, пов'язані з психологічною чи фізичною небезпекою. Це може свідчити як про сформовану внутрішню систему безпечної поведінки, так і про наявність ефективних механізмів саморегуляції, адаптивного соціального функціонування й обережного ставлення до потенційно загрозливих обставин.

Разом із тим, 45,4% підлітків виявили високі показники за цією ж шкалою, що вказує на підвищену частотність потрапляння у критичні, травматичні або ризиковані ситуації. Це може бути результатом як зовнішніх чинників (недостатній рівень соціальної підтримки, дисфункційне середовище), так і внутрішніх характеристик особистості – імпульсивності, низької критичності, тривожності тощо.

За шкалою "схильність до агресивної віктимної поведінки", яка описує агресивний тип реагування, 13,7 % досліджуваних мають високі показники, що свідчить про наявність у них провокативної, деструктивної поведінки, яка часто ініціює конфлікти або ситуації загострення міжособистісних стосунків. Ці підлітки, як правило, легко вдаються до вербальної або фізичної агресії, схильні до порушення соціальних норм, демонструють імпульсивність, нетерпимість, схильність до домінування. У поведінці можуть проглядатися елементи відкритого протесту, зневажання авторитетів та самоствердження за рахунок приниження інших. З огляду на це, їх агресивна віктимність поєднує в собі як ознаки жертви, так і ініціатора загрозливої взаємодії.

Водночас 8,5 % підлітків мають показники нижче норми за цією шкалою. Їм притаманна емоційна стабільність, низький рівень імпульсивності, добрий рівень самоконтролю, високий ступінь нормативності поведінки. Ці підлітки менш схильні до агресивного реагування і, як правило, дотримуються

прийнятих соціальних норм і правил, що знижує ризики потрапляння в конфліктні або небезпечні ситуації.

За шкалою "схильність до саморуйнівної поведінки" (активний тип віктимності) 28,4 % підлітків продемонстрували високі показники, що може свідчити про наявність тенденції до деструктивної самоспрямованої поведінки – зокрема, до ризикованих вчинків, нехтування особистою безпекою, самопошкоджень, а також несвідомого провокування ситуацій, в яких завдається шкода. Підлітки цього типу, як правило, схильні до експериментування з небезпечними формами поведінки (алкоголь, несанкціоновані зв'язки, ризиковані соціальні дії), не завжди усвідомлюють межу безпеки та не надають значення негативним наслідкам; 13,7 % досліджуваних мають низький рівень за цією шкалою, що вказує на наявність чіткого усвідомлення меж допустимої поведінки, прагнення уникати ризику, раціональність у прийнятті рішень, а також підвищену самозахисну установку, яка в деяких випадках може трансформуватись у надмірну обережність або уникнення дій через страх помилки.

Особливої уваги заслуговують результати за шкалою "схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки", яка передбачає активну, ініціативну участь у соціальному житті, що в деяких випадках може призводити до віктимізації. 46,3 % підлітків мають високі показники, що свідчить про високий рівень емпатійності, готовності допомагати, захищати інших, часто всупереч особистим інтересам чи безпеці. Водночас така поведінка створює ризики бути втягнутими у небезпечні ситуації внаслідок власної принциповості, емоційної чуйності, категоричності або інтенсивного прагнення до справедливості.

У 12,6 % досліджуваних спостерігаються показники нижче норми за цією шкалою, що характеризує пасивність, соціальну замкненість, відчуженість, а в деяких випадках – емоційне вигорання, апатію, втрату інтересу до подій соціального оточення. Психологічно це може вказувати на почуття ізоляції, нерозуміння або попередній досвід неприйняття.

Щодо шкали "схильність до залежної і безпорадної поведінки" (пасивний тип), то 10,2 % підлітків демонструють високі показники, що свідчить про наявність ознак психологічної підлеглості, відсутність власної позиції в конфліктних ситуаціях, схильність до підкорення або уникнення відповідальності. Такі респонденти часто шукають захисту з боку інших, потребують підтримки, а в ситуаціях стресу проявляють емоційну нестійкість, страх перед самотійними діями.

Натомість 38,2 % досліджуваних мають показники нижче норми, що вказує на незалежність суджень, прагнення до самовираження, самотійність у прийнятті рішень, а також авторитарність, впертість або виражене почуття власної думки, навіть у збиток груповим інтересам.

Найбільш тривожним є високий рівень показників за шкалою "схильність до некритичної поведінки" – у 51,4 % досліджуваних. Ці респонденти часто виявляють безпечність у спілкуванні, довірливість, легковажність у вчинках. Їм бракує аналітичного мислення та здатності передбачати можливі наслідки, що створює ризики маніпуляцій, потрапляння під чужий вплив, а також участі у ситуаціях, які можуть зашкодити як їм особисто, так і їх соціальному оточенню.

У 18,6 % підлітків показники нижче норми, що свідчить про добре сформовану здатність до саморефлексії, передбачення наслідків своїх дій, схильність до виважених рішень, критичне мислення та внутрішню обережність.

Отримані результати вказують на високу варіативність форм віктимної поведінки серед підлітків, наявність як латентних, так і явних ризиків, що потребують подальшого аналізу та створення адресних програм психологічної профілактики і корекції. Різноманітність проявів підкреслює необхідність індивідуалізованого підходу до роботи з підлітковим контингентом та інтеграції діагностичних результатів у систему виховної та психокорекційної діяльності.

2.3. Аналіз рівнів вираженості віктимності серед підлітків

У межах наступного етапу емпіричного дослідження було поставлено завдання – визначити рівні вираженості віктимної поведінки серед підлітків та виокремити умовні групи респондентів залежно від частотності прояву ними віктимних ознак. Для цього було застосовано метод анкетування, який дозволив зібрати суб'єктивні уявлення підлітків щодо проявів віктимної поведінки в їхньому найближчому соціальному оточенні.

Анкета була розроблена з урахуванням вікових та психологічних особливостей досліджуваної вибірки та включала запитання відкритого і закритого типу, що стосувались: частотності потрапляння підлітків у ситуації віктимності (дуже часто, часто, рідко, ніколи); джерел віктимізації (дорослі, однолітки, незнайомці); форм прояву (фізичне насильство, приниження, соціальне виключення, психологічний тиск тощо); можливих причин віктимізації (поведінкові особливості, зовнішність, статус, сімейне середовище, індивідуально-психологічні риси).

Підлітки мали відповісти як про власний досвід, так і дати оцінку ситуаціям, що трапляються серед їхніх однолітків. Такий підхід дозволив не лише виявити рівень усвідомлення власної віктимної поведінки, але й простежити її соціальне сприйняття та обговорюваність у підлітковому середовищі.

За результатами анкетування було виокремлено чотири групи досліджуваних:

Група 1 – підлітки, які часто або дуже часто виявляють ознаки віктимної поведінки (високий ступінь вираженості);

Група 2 – підлітки, які іноді потрапляють у ситуації, де вони виступають жертвами (середній ступінь);

Група 3 – ті, хто рідко демонструє ознаки віктимної поведінки (низький ступінь);

Група 4 – респонденти, які ніколи не виявляли таких ознак за суб'єктивною самооцінкою або оцінками однолітків (відсутність проявів віктимності).

Такий розподіл дав змогу простежити ступені віктимності у підлітків не лише з позиції об'єктивних психодіагностичних методик, але й на основі соціальної перцепції і власного досвіду, що суттєво розширює уявлення про феномен віктимної поведінки в підлітковому віці.

Відсотковий розподіл респондентів за ступенем вираженості віктимної поведінки представлений у рисунку 2.1.

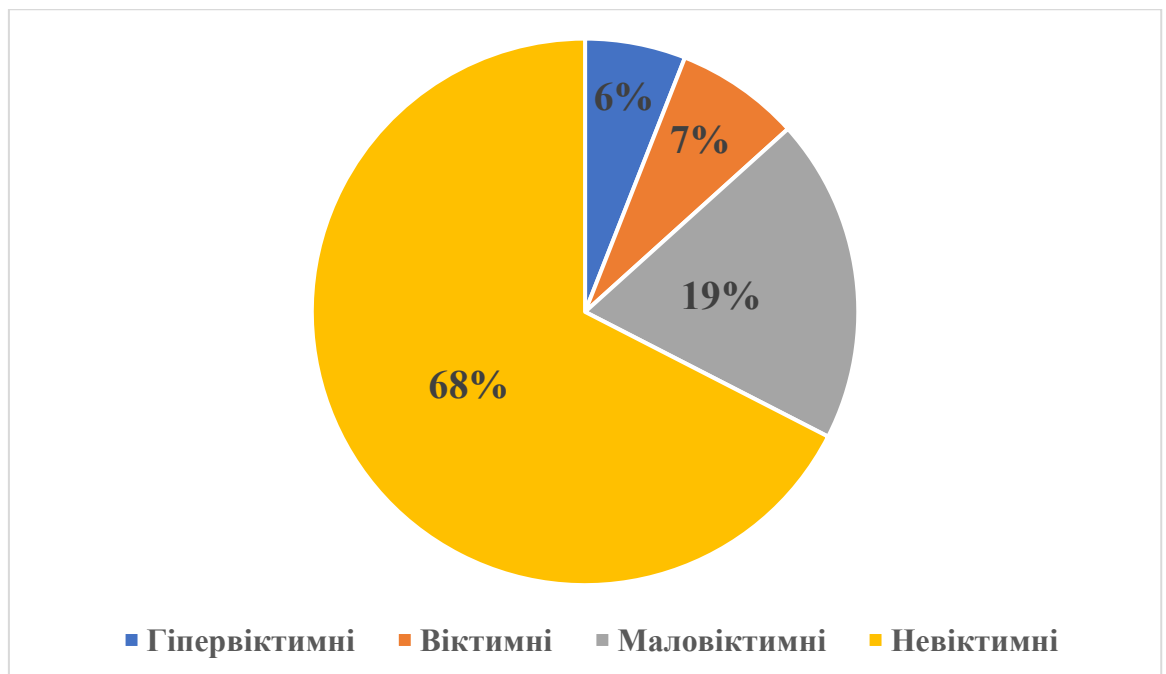

Рис. 2.1. Ступені віктимності серед підлітків

Аналіз результатів, наведених у рисунку 2.1, дає змогу виявити чотири основні групи підлітків залежно від ступеня вираженості віктимної поведінки.

До групи гіпервіктимних підлітків було віднесено 10,6 % опитаних. Представники цієї категорії демонструють найвищу частотність перебування у ролі жертви, незалежно від джерела впливу – як з боку однолітків, так і з боку дорослих. Ці підлітки зазнають систематичних образ, принижень, насмішок, обмежень у правах, а іноді – фізичного тиску. Переважна більшість із них

демонструє пасивну модель реагування, не чинячи спротиву або не звертаючись по допомогу. Серед основних причин їхньої віктимізації респонденти вказували дефіцит батьківської уваги й любові, соціальну ізоляцію, зовнішні особливості (наприклад, фізичні вади) або поведінкові риси, які можуть відрізняти їх від однолітків (наприклад, виражена релігійність, сором'язливість, нетипові інтереси тощо).

Наступну групу становлять віктимні підлітки – 13,1 % учасників дослідження. Як і гіпервіктимні, вони потрапляють у ситуації приниження як з боку дорослих, так і серед однолітків. Скарги на дразливість, підкреслення фізичних недоліків, образи та спроби виключення з соціального середовища зустрічались у відповідях досить часто. Реакції підлітків у цій групі в більшості також є пасивними, що свідчить про низький рівень психологічного захисту. Джерела віктимності носять багатофакторний характер: хвороба, фізичні недоліки, проблеми в родині (зокрема алкоголізм батьків), перше кохання, емоційне відчуження або постійний тиск з боку значущих дорослих. Крім зовнішніх обставин, значну роль відіграють особистісні характеристики, такі як: невпевненість у собі, тривожність, занижена самооцінка, замкненість, емоційна вразливість, агресивність, "задиркуватість", схильність до обману. Поведінкові стратегії в цій групі варіативні: деякі прагнуть залишатися непомітними, інші шукають емоційного контакту, відкрито ділячись переживаннями, а є й ті, хто навмисно дратує оточення, ніби "випробовуючи" на собі негативну реакцію середовища.

До групи маловіктимних підлітків увійшло 34,2 % досліджуваних. Ці респонденти повідомили, що прояви віктимної поведінки трапляються у них вкрай рідко. Важливо, що на відміну від попередніх груп, більшість представників цієї категорії обирають активні стратегії реагування у складних соціальних ситуаціях, здатні захищати власну позицію та контролювати емоційні реакції. За результатами анкет, підлітки цієї групи іноді потрапляють у ситуації конфлікту з дорослими, переважно через яскраву, демонстративну поведінку, імпульсивність або незгоду з авторитетом. Поведінкові прояви

включають спроби доводити свою правоту, використання соціального статусу або харизми для досягнення власних цілей.

Найчисельнішою виявилася група умовно невіктимних підлітків, яка склала 42,1% вибірки. Респонденти цієї категорії характеризуються позитивним соціальним іміджем, високим рівнем особистісної зрілості, емоційною стабільністю та соціально схвалюваними формами поведінки. Їхні однолітки описують їх як відповідальних, порядних, активних учасників колективного життя, які мають високий рівень емпатії, розвинені організаторські здібності та є «душею компанії». Для них характерні впевненість у собі, адекватна самооцінка, почуття автономії, самостійність у прийнятті рішень, що мінімізує ризики потрапляння у ситуації віктимізації.

Таким чином, результати анкетування підтверджують наявність різних ступенів віктимності серед підлітків, які варіюються від крайньої пасивності та беззахисності до повної соціальної впевненості та конструктивних стратегій взаємодії. Отримані дані мають важливе значення для подальшої розробки профілактичних заходів та індивідуалізованих програм підтримки підлітків із підвищеним рівнем віктимної вразливості.

2.4. Особистісні чинники, що детермінують віктимну поведінку в юнацькому віці

У межах дослідження було поставлено завдання визначити особистісні чинники, які можуть виступати внутрішніми детермінантами схильності підлітків до віктимної поведінки. Теоретичний аналіз літератури дозволив виокремити низку індивідуально-психологічних характеристик, що можуть впливати на формування віктимності. Для емпіричного вивчення цих характеристик було застосовано комплекс стандартизованих психодіагностичних методик, зокрема:

1. Опитувальник акцентуацій характеру Г. Шмішека, що дає змогу виявити надмірно виражені риси характеру, які можуть бути як джерелом індивідуальності, так і потенційним чинником дезадаптації;

2. Опитувальник агресивності Басса–Даркі, який дозволяє дослідити рівень та форми прояву агресивних і ворожих реакцій, таких як фізична агресія, непряма агресія, вербальна агресія, негативізм, роздратування, підозрілість, образливість та почуття провини.

Особливу увагу в аналізі було приділено вираженням акцентуаціям характеру, що, з одного боку, підкреслюють унікальність і своєрідність кожної особистості, а з іншого – можуть сприяти розвитку неадаптивної, дезорганізованої або небезпечної для особистості поведінки в соціумі, зокрема – віктимної.

Результати дослідження за методикою Г. Шмішека дозволили виокремити типи акцентуацій, які найчастіше трапляються серед гіпервіктимних підлітків, тобто тих, хто найчастіше опиняється в ролі жертви. Дані свідчать про високий рівень вираженості наступних типів акцентуацій у цій групі:

Емотивний тип – 89,0%, що вказує на підвищену чутливість, емоційну вразливість, схильність до співпереживання, що ускладнює адаптацію до соціальних стресів;

Екзальтований тип – 77,0%, який характеризується надмірною емоційною реактивністю, нестабільністю настрою, схильністю до ідеалізації або драматизації подій;

Демонстративний тип – 75,0%, що може проявлятися у прагненні до привернення уваги, емоційної виразності, водночас – до невизначеності та перебільшення власних переживань;

Збудливий тип – 73,0%, який вказує на імпульсивність, низький рівень самоконтролю, дратівливість;

Гіпертимний тип – 68,0%, характерний підвищеною активністю, товариськістю, проте водночас – поверховістю у ставленні до ризику;

Застраглий тип – 64,0%, що свідчить про схильність до фіксації на образах, підозрілості, труднощах у прощенні.

Отримані дані свідчать про те, що гіпервіктимні підлітки мають яскраво виражений емоційний профіль, з домінуванням чутливості, імпульсивності, підвищеної реактивності, що ускладнює ефективну соціальну адаптацію та сприяє підвищеній уразливості у міжособистісних стосунках. Сукупність таких особистісних рис може зумовлювати не тільки схильність до переживання стресу, а й до потрапляння у ситуації, де підліток стає об'єктом психологічного чи фізичного тиску.

Результати опитувальника Басса–Даркі, а також взаємний аналіз з даними акцентуацій, дозволяють розширити уявлення про психологічний портрет підлітка з високим рівнем віктимності, а також закладають підґрунтя для подальшої розробки індивідуальних психопрофілактичних програм.

Ілюстративні дані щодо частотності акцентуацій у групі гіпервіктимних підлітків представлено на рисунку 2.2.

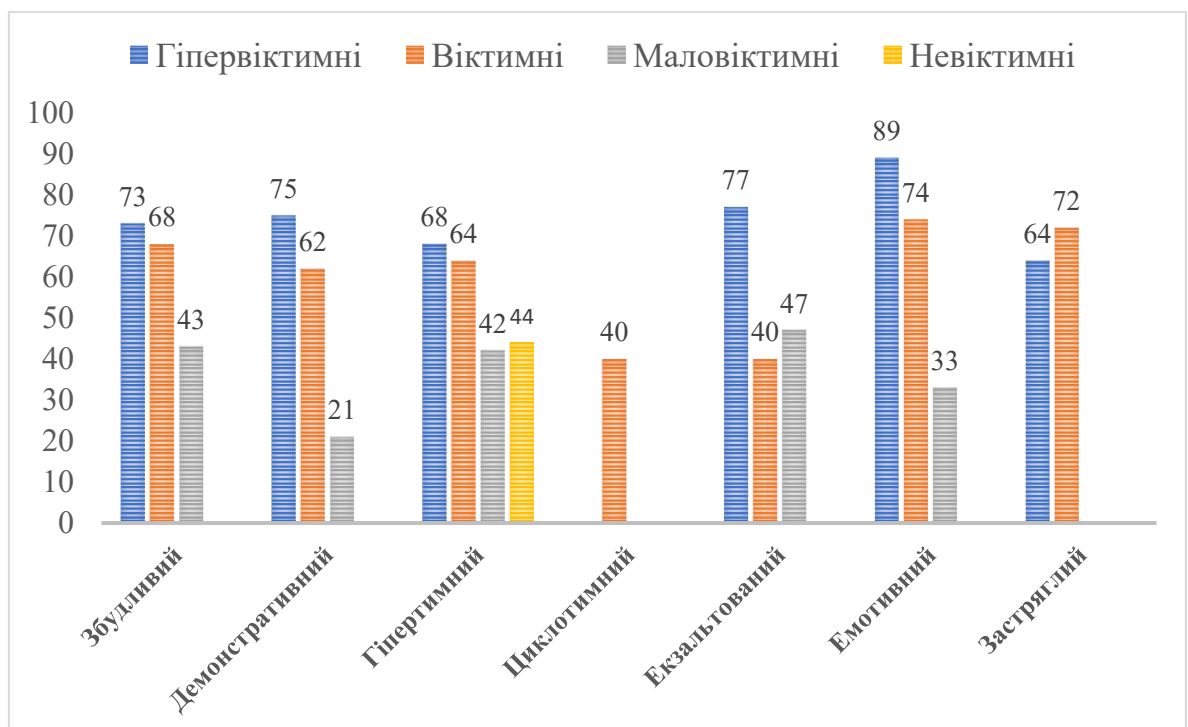

Рис. 2.2. Сформованість акцентуацій характеру у підлітків

У другій групі – віктимних підлітків – були зафіксовані ті самі типи акцентуацій характеру, що й у гіпервіктимній, однак ступінь їхньої вираженості був дещо нижчим. Найбільш поширеними акцентуаціями стали: гіпертимний тип (64,0%), демонстративний (62,0%), емотивний (74,0%), застряглий (72,0%), збудливий (68,0%) і меншою мірою – циклотимний та екзальтований типи (40,0%).

У групі маловіктимних підлітків частота прояву акцентуацій значно зменшується. Так, у 35,0% респондентів виявлено педантичний тип, у 33,0% – емотивний, у 47,0% – екзальтований, у 43,0% – збудливий, у 42,0% – гіпертимний, а у 21,0% – демонстративний тип.

У підлітків, віднесених до невіктимної групи, більшість акцентуацій або не виражені, або мають незначний рівень вираженості. Виняток становлять лише педантичний тип (52,0%) та гіпертимний (44,0%).

Загальний аналіз вказує на те, що наявність та інтенсивність акцентуацій характеру прямо корелює з рівнем віктимної поведінки. Підлітковий вік є сензитивним періодом, коли акцентуовані риси характеру формуються найінтенсивніше, і, залежно від впливу середовища та внутрішніх чинників, можуть або нівелюватися, або поглиблюватися, перетворюючись на стійкі дезадаптивні риси або навіть на психопатію.

Найбільш характерними для гіпервіктимної групи стали демонстративний, гіпертимний, збудливий, застряглий, емотивний, екзальтований та циклотимний типи акцентуацій. Зокрема, демонстративний тип виявлено у підлітків із вираженим прагненням до уваги, схильністю до фантазування, емоційною нестабільністю та егоцентричністю. Вони часто прагнуть перебувати в центрі уваги, не гребують перебільшенням або маніпуляцією заради досягнення мети.

Збудливий тип у гіпервіктимних підлітків характеризується підвищеною імпульсивністю, дратівливістю, нестриманістю та низьким рівнем самоконтролю. Їхня поведінка часто є наслідком афективних реакцій, а не

зважених рішень, що створює умови для конфліктів і потрапляння в небезпечні ситуації.

Гіпертимний тип визначається надмірною активністю, оптимізмом, комунікабельністю, проте водночас – неуважністю до ризиків та схильністю до порушення норм. Такі підлітки прагнуть новизни, часто змінюють коло спілкування, мають нестійкі інтереси та завищену самооцінку, що також може сприяти віктимній поведінці через необережність чи переоцінку власних можливостей.

Циклотимний тип проявляється через емоційну нестабільність і перепади настрою: від піднесення та активності до пригнічення, замкненості й втрати інтересу. У фазі пригнічення такі підлітки схильні уникати соціальної взаємодії, що підвищує їхню вразливість до віктимізації.

Також для віктимної групи були характерні екзальтований і емотивний типи. Екзальтовані особи демонструють надзвичайну чутливість до подій, емоційні сплески, балакучість і нестійкість поведінки. Емотивні – відзначаються глибиною емоцій, співпереживанням, вразливістю, що в поєднанні з низькою критичністю може зумовлювати підвищену віктимність.

Тривожний тип акцентуації, який також зустрічається у цій групі, пов'язаний із почуттям невпевненості, страху, підвищеної емоційної напруги. Такі підлітки частіше обирають пасивну стратегію у конфліктних ситуаціях, уникають відповідальності, бояться невдач. Високий рівень тривожності може стати підґрунтям для формування стійкої віктимної позиції.

У підлітків маловіктимної та невіктимної груп превалюють педантичні, емотивні та екзальтовані риси у помірному ступені. Їм властиві відповідальність, акуратність, врівноваженість та контроль емоційних проявів. Вони здатні до рефлексії, дотримуються соціальних норм, що дозволяє їм ефективно функціонувати в соціумі та знижує ризики віктимізації.

Отже, результати дослідження свідчать про те, що високий рівень вираженості певних акцентуацій, зокрема демонстративного, збудливого, гіпертимного, тривожного та емотивного типів, суттєво підвищує ризик

формування віктимної поведінки у підлітковому віці. Виявлення цих детермінант має вагоме значення для подальшої психологічної профілактики, корекції та індивідуальної підтримки дітей, що перебувають у групі ризику.

Перед поданням результатів емпіричного дослідження доцільним є висвітлення особливостей основних видів агресивної поведінки. Під видом поведінки в психологічному контексті розуміється система взаємопов'язаних характеристик дій і станів, що відображають їхню структурну цілісність, динаміку розвитку, спрямованість та завершеність у часовому вимірі. На сьогодні в науковій літературі представлено кілька поширених класифікацій агресивної поведінки, які враховують її когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти.

У межах цього дослідження використано класифікацію агресивної поведінки, запропоновану А. Басом і А. Даркою, яка включає вісім взаємопов'язаних форм агресивних реакцій:

Фізична агресія – пряме застосування фізичної сили до іншої особи з метою завдати шкоди;

Непряма агресія – агресивні дії, що реалізуються опосередковано: злісні жарти, плітки, вибухи гніву, стукання, тупання, тощо;

Схильність до роздратування – емоційна нестійкість, прояви запальності та різкості навіть за незначного подразника;

Негативізм – опозиційна, протестна поведінка проти соціальних норм, авторитетів або правил, яка варіюється від пасивного опору до відкритого конфлікту;

Образа – внутрішнє накопичення гніву, заздрості або ненависті, що ґрунтується на відчутті несправедливості, приниження чи психологічної травми;

Підозрілість – тривожне очікування небезпеки з боку оточення, що проявляється у схильності приписувати іншим ворожі наміри;

Вербальна агресія – словесне вираження негативних емоцій: крик, лайка, погрози, образи;

Почуття провини – усвідомлення або нав’язане переконання у власній моральній провині, що іноді слугує компенсаторним механізмом для уникнення відповідальності.

Усі зазначені форми агресивної поведінки вивчалися за допомогою методики А. Басса і А. Даркі, результати якої дозволили систематизувати показники відповідно до рівня їхньої вираженості в чотирьох емпірично виокремлених групах підлітків. Узагальнені дані відображено на рисунку 2.3.

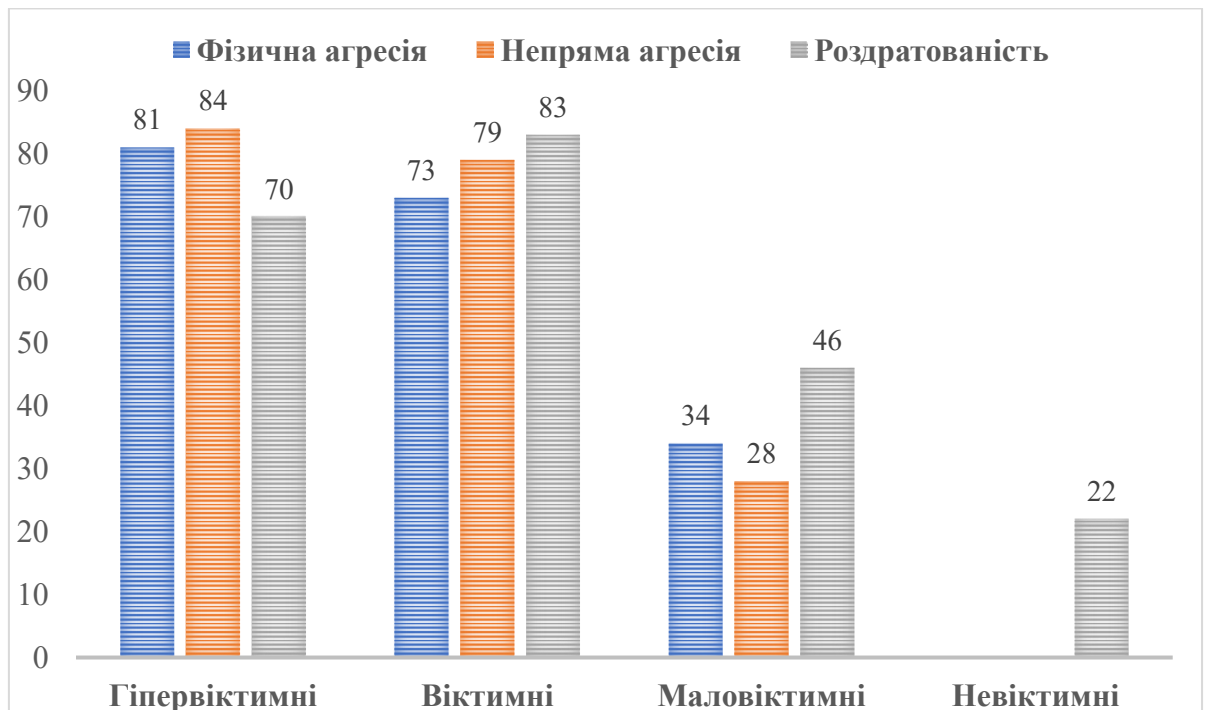

Рис. 2.3. Рівень агресивної поведінки у підлітків залежно від ступеня віктимності

Аналіз отриманих емпіричних даних засвідчує наявність значущих відмінностей між чотирма досліджуваними групами підлітків за усіма видами агресивної поведінки. Зокрема, у групах гіпервіктимних, віктимних та маловіктимних осіб рівень агресивних реакцій суттєво перевищує показники, зафіксовані у підлітків, віднесених до умовно невіктимної групи.

У гіпервіктимній групі найвищі значення спостерігаються за шкалою фізичної агресії – 81,0%, що свідчить про схильність до вирішення

конфліктних ситуацій шляхом застосування фізичної сили. Значно вираженими виявилися також непряма агресія – 84,0% та роздратованість – 70,0%. Високі показники у цих сферах можуть вказувати на схильність до імпульсивних, деструктивних дій та знижену здатність до конструктивного емоційного саморегулювання. У випадках, коли агресія не знаходить відкритого прояву, вона трансформується у внутрішнє напруження та стійке почуття роздратування.

У групі віктимних підлітків найвищі показники також зафіксовано за шкалами непрямой агресії (79,0%) та роздратованості (83,0%), дещо нижчий, але все ще високий рівень – за фізичною агресією (73,0%). Це може свідчити про специфіку вираження агресивних тенденцій у підлітків, яка значною мірою формується під впливом мікросоціального середовища та нормативних очікувань референтних груп. Агресія виявляється не лише як реакція на фрустрацію, але і як засіб компенсації особистісної уразливості.

Маловіктимні підлітки продемонстрували порівняно нижчі рівні агресії. Найвищим серед них виявився показник роздратованості (46,0%), далі – фізичної агресії (34,0%) та непрямой агресії (28,0%). Таке зниження інтенсивності агресивних проявів може бути пов'язане з меншою емоційною напругою та вищим рівнем контролю над власною поведінкою. Однак вплив зовнішніх факторів, зокрема нав'язуваних засобами масової інформації зразків поведінки, все ж має своє значення. Сучасні масмедіа, особливо фільми в жанрі бойовика чи кримінальної драми, часто романтизують агресивну модель вирішення конфліктів, що здатна стимулювати схильність до її наслідування в реальному житті, особливо у підлітковому віці.

У групі невіктимних підлітків рівні агресивних проявів загалом незначні. Високі значення відсутні, за винятком роздратованості, яка виявлена у 22,0% респондентів. Це може свідчити про наявність окремих ситуативних емоційних реакцій, що, однак, не переходять у стабільні форми агресивної поведінки.

Загалом, встановлена закономірність підтверджує гіпотезу про те, що рівень вираженості віктимної поведінки підлітків прямо корелює з частотою прояву агресивних тенденцій, особливо у їх фізичній та непрямій формах.

2.5. Факторна структура індивідуально-психологічних характеристик гіпервіктимних та невіктимних підлітків

З метою глибшого розуміння особистісних характеристик підлітків, віднесених до різних типів віктимності (гіпервіктимні, віктимні, маловіктимні та невіктимні), було застосовано комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на оцінку нейродинамічних, психодинамічних та особистісних властивостей.

Зокрема, вивчалися базові властивості нервової системи, такі як: сила процесів збудження та гальмування, їхня врівноваженість і рухливість. Для оцінки цих параметрів використовувався адаптований варіант опитувальника Я. Стреляу у модифікації Н. Н. Данілової та А. Г. Шмельова.

Психодинамічні характеристики темпераменту досліджувалися за допомогою опитувальника структури темпераменту В. М. Русалова, який дозволяє оцінити такі показники: загальна ергічність, соціальна ергічність, пластичність, соціальна пластичність, темп діяльності, соціальний темп, емоційність та соціальна емоційність. Згідно з методикою, значення у межах 9–12 балів свідчать про високу виразність відповідної властивості, а у межах 1–4 балів – про її низький рівень.

Для виявлення взаємозв'язків між індивідуально-психологічними властивостями та рівнем віктимності було проведено кореляційний аналіз нейродинамічних і психодинамічних показників у групах підлітків із високою (гіпервіктимною та віктимною) та низькою (маловіктимною і невіктимною) вираженістю віктимної поведінки.

Порівняльний аналіз за допомогою t-критерію Стьюдента (табл. 2.2) показав статистично значущі відмінності між гіпервіктимними та

невіктимними підлітками. Так, у представників гіпервіктимної групи були зафіксовані вищі показники рухливості нервових процесів ($p < 0,01$), соціальної емоційності ($p < 0,01$) та соціальної пластичності ($p < 0,01$), що вказує на підвищену чутливість до соціального контексту, емоційну лабільність та адаптивність, яка, однак, не завжди сприяє психологічній стійкості у складних життєвих обставинах.

Таблиця 2.2.

**Статистично значущі відмінності індивідуальних властивостей між
віктимними та невіктимними підлітками**

Індивідуальні властивості	Середнє значення		Достовірність відмінностей	
	Гіпервіктимні	Невіктимні	T	P
Інтенсивність процесів збудження в нервовій системі	48,2	52,8	0,11	0,001
Інтенсивність процесів гальмування в нервовій системі	46,1	62,9	4,82	0,01
Динамічність нервових процесів	54,2	60,1	3,42	0,04
Функціональна врівноваженість нервової діяльності	2,26	1,12	3,22	0,04
Загальний рівень психофізіологічної активності	6,44	7,52	2,11	0,001
Рівень соціальної активності	5,42	4,24	4,26	0,01
Гнучкість поведінкових реакцій	9,02	7,48	2,34	0,001
Соціальна адаптивність	6,42	3,24	3,86	0,01
Темп соціальної взаємодії	8,36	6,42	2,71	0,001
Соціальний темп	6,52	7,14	0,33	0,001
Емоційна чутливість	9,81	3,12	5,49	0,05
Соціальна емоційна вразливість	10,42	8,32	4,56	0,01

У підлітків, які увійшли до групи маловіктимних та невіктимних виявлені високі показники сили процесів гальмування ($P < 0,01$) та врівноваженості нервових процесів ($P < 0,01$).

Із, результатів, поданих у табл. 2.2., видно, що група гіпервіктимних підлітків відрізняється здатністю нервової системи до швидкої обробки знаків подразників (із збуджуючого рефлексу до гальмівного і навпаки), а також до швидкої перебудови під час зіткнення із складною або новою ситуацією. В той же час, низький показник рівня процесів гальмування засвідчує схильність до неадекватних імпульсних дій в ситуаціях, що вимагають відмови від активності (наприклад, у ситуаціях обмеження або заборони). Для них характерна неврівноваженість нервових процесів у бік домінування рівня процесу збудження. На психодинамічному рівні у групі гіпервіктимних та віктимних підлітків зафіксовано високий рівень соціальної пластичності, як комунікативної імпульсивності, легкості включення у контакти і переключення в процесі спілкування, а також високі показники емоційності та соціальної емоційності як чутливості до невдач, відчуття невпевненості, тривоги з приводу результатів учбової діяльності.

Отже, у вибірці гіпервіктимних та віктимних підлітків зв'язки нейродинамічних та психодинамічних властивостей представлені більшою кількістю, а їх характер також відрізняється від характеру зв'язків цих властивостей у групі маловіктимних та невіктимних підлітків. У вибірці маловіктимних та невіктимних підлітків рухливість нервових процесів високо корелює із соціальними характеристиками, що в цілому є запорукою поміркованої та ефективної комунікативної діяльності.

Висновки до другого розділу

У другому розділі магістерської роботи було здійснено емпіричне дослідження віктимної поведінки у підлітковому віці, що дозволило отримати

кількісні та якісні дані щодо специфіки її проявів, пов'язаних індивідуально-психологічних характеристик та особливостей агресивної поведінки.

Типологізація підлітків за рівнем віктимності дала змогу виділити чотири групи: гіпервіктимні (10,6%), віктимні (13,1%), маловіктимні (34,2%) та невіктимні (42,1%). Встановлено, що майже кожен четвертий підліток проявляє підвищену або критично високу віктимність, що вказує на потребу у профілактичній роботі у шкільному та позашкільному середовищі. Найбільша частка (42,1%) належить до невіктимної групи, що свідчить про достатній рівень соціальної адаптації частини підлітків.

Аналіз акцентуацій характеру у групах з різним ступенем віктимності продемонстрував закономірний зв'язок між підвищеною емоційною реактивністю, імпульсивністю та прагненням до уваги і схильністю до віктимної поведінки. У гіпервіктимних підлітків найвищий рівень мають емотивний (89,0%), екзальтований (77,0%), демонстративний (75,0%) та збудливий (73,0%) типи акцентуацій. Це вказує на емоційну нестабільність, високу вразливість до міжособистісних стресів, потребу в соціальному схваленні. У менш віктимних підлітків виразність акцентуацій є значно нижчою, а у невіктимних майже не виявлено яскраво виражених акцентуацій, за винятком педантичного та гіпертимного типів.

Рівень агресивної поведінки чітко корелює з рівнем віктимності. У гіпервіктимних підлітків найвищими є показники фізичної (81,0%), непрямой агресії (84,0%) та роздратованості (70,0%). У віктимних – домінує роздратованість (83,0%) та непряма агресія (79,0%). Це вказує на те, що підлітки з високою віктимністю не лише потерпають від зовнішньої агресії, але й самі схильні до агресивного реагування на соціальні подразники. У маловіктимних показники агресії помірні, а в невіктимних – мінімальні. Така динаміка свідчить про тісний взаємозв'язок між віктимною поведінкою та емоційною регуляцією.

Індивідуально-психологічні властивості підлітків з високим рівнем віктимності характеризуються підвищеною рухливістю нервових процесів,

високою соціальною емоційністю та пластичністю. Дані свідчать про нестійкість нервової системи у стресових ситуаціях, швидку збудливість, емоційну насиченість реакцій та схильність до неадаптивної поведінки. У підлітків невіктимної групи, навпаки, зафіксовано нижчі значення цих характеристик, що демонструє їхню більшу врівноваженість, здатність до самоконтролю та адаптацію до зовнішніх впливів.

Факторний і кореляційний аналіз продемонстрували, що найбільш значущими для формування віктимної поведінки є поєднання підвищеної соціальної емоційності, рухливості нервових процесів і нестійкого емоційного фону. Це дозволяє розглядати віктимність не лише як реакцію на зовнішні обставини, а як інтегральний показник внутрішніх особистісних і нейропсихологічних передумов.

РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ

3.1. Концептуальні засади профілактичної роботи з підлітками з ознаками віктимної поведінки

У сучасному суспільстві, яке характеризується соціальною нестабільністю, зростанням агресії та девіантної поведінки, проблеми, пов'язані з віктимізацією неповнолітніх, набувають значного поширення. У зв'язку з цим важливим є пошук ефективних форм і засобів запобігання таким проявам, який має здійснюватися не лише через нормативно-правові та педагогічні заходи, а й через системну психологічну підтримку. Одним з ефективних підходів до профілактики віктимності є використання інструментів соціально-психологічного тренінгу, який може забезпечити розвиток у підлітків навичок безпечної поведінки, емоційного інтелекту, саморегуляції та конструктивної міжособистісної взаємодії.

Соціально-психологічний тренінг розглядається як цілеспрямований інтерактивний процес розвитку особистості, що дозволяє створити умови для самопізнання, корекції поведінкових моделей та закріплення ефективних моделей реагування в соціальних ситуаціях. Його потенціал полягає в поєднанні когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів, що дозволяє впливати не лише на знання, а й на установки, емоції та поведінку учасників. Віктимна поведінка, як складне та багатофакторне явище, часто базується на деструктивному ставленні до себе, заниженій самооцінці, низькій стресостійкості, невмінні встановлювати межі у спілкуванні, що можна скоригувати у форматі тренінгу. Профілактичний ефект тренінгу пов'язаний із включенням учасника в діяльність, яка є емоційно значущою, когнітивно насиченою та соціально орієнтованою водночас. Через ігри, симуляції,

дискусії та рефлексивні вправи формується не лише новий досвід, а й трансформуються стереотипні уявлення, які сприяють віктимізації.

Основою такої профілактичної роботи є комплексний підхід до особистості підлітка. Так, згідно з концепцією розвитку особистості Л. С. Виготського, провідну роль у становленні психіки відіграє соціальне середовище, в якому формується зона найближчого розвитку. Таким чином, вплив через групову взаємодію є не тільки ефективним, але й необхідним для формування соціально прийнятної поведінки.

У свою чергу, згідно з теорією когнітивно-поведінкової терапії А. Бека, саме ірраціональні переконання та деструктивні когнітивні схеми можуть визначати поведінку жертви - пасивність, почуття провини, безпорадність, очікування покарання, уникнення відповідальності. За допомогою структурованих вправ, які закріплюють нові моделі інтерпретації ситуацій, можна змінити внутрішній діалог підлітка, що, в свою чергу, впливає на вибір поведінки.

Теоретичною основою соціально-психологічного тренінгу як методу впливу на поведінку жертв насильства є інтеграція декількох підходів. По-перше, це гуманістичний підхід (К. Роджерс, А. Маслоу), який орієнтований на розкриття потенціалу особистості, створення атмосфери безумовного прийняття та підтримки. По-друге, когнітивно-поведінкова терапія (А. Бек, А. Елліс), яка дозволяє учасникам змінити деструктивні патерни мислення, що призводять до дезадаптивної поведінки. По-третє, велике значення має діяльнісний підхід, який передбачає активне залучення учасника до вирішення проблем, наближених до реальних життєвих ситуацій.

Профілактична робота має базуватися на положеннях соціального конструктивізму (І. Гофман, Т. Лакофф), де віктимність розглядається як соціально сконструйоване явище. Це дозволяє підкреслити роль соціальних сценаріїв, нав'язаних норм поведінки, в тому числі гендерних ролей, які можуть бути внутрішньо прийняті підлітками як даність. Зміна таких сценаріїв

можлива лише через усвідомлення їх існування, порівняння альтернативних моделей та їх обговорення в безпечному середовищі.

Зміст профілактичної роботи в рамках тренінгу передбачає врахування вікових, психологічних, когнітивних та емоційних особливостей підлітків. У підлітковому віці формується ідентичність, зростає вплив груп однолітків, розвивається почуття незалежності, але водночас спостерігається вразливість до зовнішніх впливів, зниження контролю над імпульсами, емоційна нестабільність.

Ці фактори визначають підвищений ризик віктимної поведінки і вимагають від психолога розробки спеціальних принципів побудови тренінгового процесу: принцип добровільності участі, конфіденційності, емоційної безпеки, поступовості впливу, орієнтації на позитивний досвід, активного включення в групову взаємодію.

Особливе значення у профілактиці віктимної поведінки має розвиток рефлексивної складової особистості. Саме здатність до рефлексії дозволяє людині вчасно розпізнати віктимну ситуацію, відреагувати на неї без шкоди для себе, встановити причинно-наслідковий зв'язок між власними діями та їх наслідками. Введення в структуру тренінгу рефлексивних вправ, будь то аналіз емоцій, поведінки, почуттів, внутрішніх мотивів, є необхідним для досягнення трансформаційного ефекту.

Не можна ігнорувати роль команди в процесі профілактики. Саме в груповій взаємодії формується новий досвід взаємодії, емпатії, прийняття. Моральна регуляція поведінки ґрунтується на почуттях - сорому, провини, справедливості, емпатії, - які актуалізуються у форматі тренінгу через програвання ситуацій, зворотний зв'язок, взаємооцінювання. Таким чином, соціально-психологічний тренінг можна розглядати не лише як навчально-корекційний, а й як цілісний простір для етичного, емоційного та соціального розвитку.

До завдань, які реалізуються в рамках соціально-психологічного тренінгу з профілактики віктимної поведінки, належать: розвиток емоційної

саморегуляції, формування навичок розпізнавання та реагування на ризиковані ситуації, усвідомлення власних меж і права на безпеку, зниження внутрішньої агресії та аутоагресії, розвиток рефлексії, підвищення самооцінки та впевненості в собі. Таким чином, тренінг має стати простором безпечного навчання та емоційної підтримки, де підлітки можуть спробувати конструктивні способи вирішення проблем, розвинути навички соціального захисту та стійкості до маніпуляцій.

Психологічна служба навчального закладу має працювати з учителями, адміністрацією та батьками над реалізацією тренінгових програм комплексно. Це передбачає не лише безпосередню участь підлітків у тренінгах, а й інформування дорослих про особливості віктимної поведінки, тривожні ознаки, принципи реагування та надання допомоги. Ефективна профілактика можлива лише за умови залучення дорослого оточення до процесу підтримки дитини, формування партнерських відносин між фахівцями та сім'єю.

Важливо, щоб профілактична робота була комплексною та міждисциплінарною, з активним залученням не лише психолога, а й педагогів, соціальних працівників, батьків. Інтеграція результатів діагностики віктимної поведінки, індивідуальних потреб та запитів учасників дає можливість адаптувати тренінг до конкретного контексту, підвищити його ефективність та актуальність. Таким чином, концептуальні засади профілактики віктимності засобами соціально-психологічного тренінгу ґрунтуються на міждисциплінарному, цілісному, системному підході до особистості підлітка.

Профілактика в такому форматі є не лише заходом, спрямованим на попередження небезпеки, а й фактором розвитку, формування психологічної стійкості, внутрішніх ресурсів, розширення можливостей самозахисту, що відповідає завданням сучасної освіти та виховання в умовах суспільних викликів.

3.2. Структура та зміст соціально-психологічного тренінгу для профілактики віктимної поведінки підлітків

Ефективна реалізація соціально-психологічного тренінгу як методу профілактики віктимності серед підлітків потребує ретельно продуманої структури та змісту, які мають відповідати віковим, емоційним та когнітивним особливостям цільової групи. Структура тренінгу має базуватися на принципах розвитку безпечної поведінки, емоційної компетентності, навичок асертивної взаємодії та рефлексивного мислення.

В основу побудови програми тренінгу покладено класичну фазову модель тренінгу в малих групах, яка включає кілька етапів: підготовчий (ознайомлення, встановлення довіри), діагностичний (виявлення індивідуальних рис, пов'язаних з віктимністю), основний (розвиток необхідних компетенцій), закріплення (інтеграція набутих навичок), рефлексивно-заклучний (аналіз змін, підбиття підсумків). Така послідовність дозволяє поступово активізувати ресурсні механізми особистості та знизити ризики деструктивних поведінкових патернів.

Підготовчий етап має на меті створити безпечний простір для групової роботи. На цьому етапі використовуються вправи для знайомства, налагодження емоційного контакту та зниження рівня тривожності. Важливо, щоб учасники відчували, що їх приймають, підтримують і не засуджують. Атмосфера довіри є запорукою ефективного занурення учасників у процес особистісного зростання. На цьому ж етапі доцільно провести вхідне діагностичне обстеження (за методикою Андроннікової, шкалами емоційної нестабільності, самооцінки, комунікативних установок тощо)

Основна частина тренінгу містить ключовий зміст, спрямований на формування конструктивної моделі поведінки в соціально значущих ситуаціях. Вона включає наступні блоки: «Я реальний та ідеальний», «Усвідомлення своїх кордонів», «Навички асертивності», «Безпека у спілкуванні», «Реакція на провокації», «Допомога та прохання про допомогу», «Емоційна регуляція».

Методичне наповнення блоку складається з рольових ігор, психодраматичних вправ, дискусій, кейс-стаді, вправ на невербальну експресію, тілесних технік (релаксація, дихальні практики), творчих завдань (малювання метафор, казкотерапія, колажі). Всі елементи супроводжуються обов'язковою рефлексією.

Особлива увага в тренінгу приділяється розвитку навичок ідентифікації віктимних ситуацій. Вміння «розпізнати небезпеку на ранній стадії» є ключовим захисним фактором у формуванні стратегії поведінки. Тому в програму обов'язково включаються вправи на розпізнавання маніпулятивних сценаріїв, порушення кордонів, пасивно-агресивного спілкування, вербального та невербального тиску.

Етап закріплення спрямований на інтерналізацію нових моделей поведінки. Він передбачає повторення ключових навичок у зміненому контексті, ускладнених ситуаціях та вмотивованих групових завданнях. Використовується метод «соціального конструювання» - побудова власного сценарію безпечної взаємодії, що дозволяє перенести отриманий досвід у реальне життя.

Заключний етап тренінгу має високу рефлексивну складову. Підлітки оцінюють зміни, що відбулися з ними, осмислюють особисті відкриття, висловлюють свої побажання на майбутнє. Важливим є зміцнення почуття компетентності, впевненості та готовності до вирішення реальних життєвих проблем. Свідоме закріплення позитивного досвіду значно підвищує ефективність профілактики в довгостроковій перспективі.

Програма тренінгу має бути адаптована до вікової групи, статі, соціального контексту та індивідуального рівня емоційної зрілості учасників. У цьому контексті важливо дотримуватися принципу варіативності - тренінг має передбачати можливість гнучкого зміщення акцентів залежно від динаміки групи.

Варто зазначити, що ефективність тренінгової програми значною мірою залежить від компетентності психолога-тренера. Він повинен не лише

досконало володіти техніками, але й вміти моделювати взаємодію в екологічно безпечний спосіб, мати тонке відчуття групової динаміки, запобігати конфліктам, адаптувати темп і навантаження до реального стану учасників. Професійна позиція тренера має поєднувати емпатію, чіткість, гнучкість та особистісну стійкість.

Таким чином, структура соціально-психологічного тренінгу з профілактики віктимності серед підлітків має бути системною, поетапною, змістовно насиченою та гнучкою. Її реалізація дозволяє не тільки знизити ймовірність залучення підлітка в небезпечні для нього життєві ситуації, а й сприяє його особистісному розвитку, формуванню відповідального соціального суб'єкта, здатного діяти відповідно до принципів безпеки, гідності та самоповаги.

3.3. Методичні рекомендації для практичного впровадження програми профілактики віктимної поведінки серед підлітків

Практична реалізація програми соціально-психологічного тренінгу як засобу профілактики віктимності підлітків потребує дотримання низки методичних рекомендацій, що охоплюють організаційні, змістові, психолого-педагогічні та етичні аспекти. Успішна реалізація такої програми потребує цілісного бачення процесу навчання та розвитку підлітків, індивідуалізації підходів, інтеграції профілактичних заходів у систему освітньої, виховної та соціальної роботи з молоддю.

Перш за все, необхідно звернути увагу на критерії відбору учасників тренінгу. Доцільно формувати групи з підлітків віком від 13 до 17 років, враховуючи їх психоемоційну зрілість, рівень соціалізації, труднощі у спілкуванні, а також наявність ознак латентної або яскраво вираженої віктимної поведінки. Важливо забезпечити добровільну участь та інформовану згоду не лише самих учасників, а й їхніх батьків або законних представників.

Оптимальний розмір групи - 8-12 осіб, що забезпечує баланс між груповою динамікою та можливістю індивідуальної роботи з кожним учасником. Тренінг проводиться в комфортному, безпечному просторі, що виключає зовнішні подразники, сприяє емоційному розслабленню та відкритості учасників. Тривалість кожного заняття не повинна перевищувати 90 хвилин, а загальна програма має складатися щонайменше з 10-12 занять, розподілених у часі з урахуванням розпорядку дня та завантаженості підлітків.

Особливу увагу слід приділити підготовці психолога-тренера. Він повинен володіти знаннями з вікової, педагогічної та соціальної психології, групової динаміки, емпатійного слухання, навичок фасилітації та управління конфліктами. Також важливо, щоб тренер умів моделювати поведінкові ситуації в екологічний спосіб, надавати підтримку та втручатися в кризові ситуації, дотримуючись етичних принципів (конфіденційність, неупереджене ставлення, добровільність, запобігання повторній травматизації).

Зміст тренінгу має бути адаптований до конкретного контингенту підлітків з урахуванням їхніх соціокультурних умов, типових ризиків та віктимних ситуацій. Рекомендується використовувати інтерактивні методи: вправи на самопрезентацію, мозковий штурм, аналіз конкретних ситуацій, створення міні-груп, колажі, драматизації, малюнкові техніки, вправи на релаксацію та усвідомлення свого тіла. У кожну сесію має бути інтегрована рефлексивна складова: обговорення почуттів, переживань, інсайтів, формування особистих висновків і планів.

Окремою частиною програми має бути робота з батьками учасників. Рекомендується провести щонайменше дві зустрічі з батьками (до і після тренінгу), під час яких їм буде надано інформацію про суть і завдання програми, поради щодо підтримки дітей, запобігання конфліктам та розвитку навичок безпечної поведінки у підлітків. За можливості бажано залучати вчителів, соціальних працівників, класних керівників для координації взаємодії.

До методичного забезпечення програми мають бути включені такі матеріали:

- робочі зошити учасників із вправами, тестами та місцями для рефлексії;
- щоденники тренінгу для фіксації особистих змін та вражень;
- інструкції для тренера з детальним описом етапів тренінгу, мети та очікуваних результатів;
- контрольний діагностичний інструментарій для попереднього та підсумкового аналізу (опитувальники, шкали, анкети).

Оцінка ефективності тренінгової програми здійснюється шляхом порівняльного аналізу початкових і кінцевих діагностичних даних, а також на основі якісних змін у поведінці, емоційному стані та самооцінці підлітків. Позитивним результатом вважається зниження рівня тривожності, підвищення емоційної стабільності, покращення навичок самозахисту, зниження схильності до конфліктних та небезпечних ситуацій.

Крім того, важливою складовою успіху є супровід підлітків після тренінгу: індивідуальне або групове консультування, підтримка в шкільному або соціальному середовищі, можливість звернутися до фахівця в разі потреби. Це дозволяє закріпити отриманий досвід і підтримувати особистісні зміни в динаміці.

Таким чином, методична реалізація соціально-психологічного тренінгу з профілактики віктимності серед підлітків має ґрунтуватися на поетапній організації, гнучкій адаптації змісту, інтерактивних методах, активному залученні дорослих та систематичній післятренінговій підтримці. Лише в цьому випадку профілактична робота набуде глибокого виховного та розвивального значення, а її результати будуть стійкими.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі магістерської роботи досліджено теоретичні та практичні підходи до впровадження системи профілактики віктимності підлітків засобами соціально-психологічного тренінгу. На основі проведеного аналізу можна зробити ряд важливих висновків.

По-перше, соціально-психологічні тренінги зарекомендували себе як ефективна форма профілактичного впливу, що поєднує когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти навчання і дозволяє підліткам оволодіти навичками безпечної поведінки, критичного мислення, самозахисту та адекватного реагування на потенційно небезпечні ситуації в безпечному середовищі. У процесі тренінгових занять формується здатність до саморефлексії, усвідомлення власних реакцій, розвиток комунікативної компетентності, що є важливими ресурсами для запобігання віктимізації.

По-друге, визначено, що ключовими принципами організації профілактичних тренінгів є добровільність участі, конфіденційність, безпечне середовище, адаптивність методичних матеріалів до вікових та психологічних особливостей учасників, залучення фахівців різного профілю (психологів, соціальних педагогів, класних керівників, батьків). Акцент робиться не лише на інформаційному наповненні, а й на формуванні навичок безпечної поведінки через інтерактивні, ігрові, арт-терапевтичні та тілесно-орієнтовані методи.

По-третє, запропоновано структуру програми соціально-психологічного тренінгу, що складається з декількох етапів: мотиваційно-діагностичного, корекційно-розвивального, інтегративно-рефлексивного. Визначено методичні рекомендації щодо реалізації кожного етапу з урахуванням групової динаміки, потреб учасників та цілей програми. Особлива увага приділяється післятренінговому супроводу з метою закріплення результатів та подальшого розвитку ресурсного потенціалу підлітків.

Таким чином, соціально-психологічний тренінг як засіб профілактики віктимності є ефективною формою комплексного впливу, що не тільки запобігає повторенню віктимності, а й сприяє загальному особистісному розвитку, формуванню відповідальної, самостійної та захищеної поведінки підлітків у складному соціальному середовищі.

Практичне застосування розроблених рекомендацій може стати основою для створення системних профілактичних програм у загальноосвітніх навчальних закладах, центрах соціальної підтримки молоді та підлітків груп ризику.

ВИСНОВКИ

1. У процесі теоретичного аналізу з'ясовано, що віктимна поведінка у підлітків є складним психологічним феноменом, що формується на перетині індивідуальних, соціальних, ситуаційних і виховних чинників. Віктимність розглядається як схильність до опинення в ситуаціях жертви, що може бути наслідком низки особистісних характеристик: емоційної вразливості, тривожності, невпевненості в собі, а також впливу соціального оточення.

Підлітковий вік виявлено як період підвищеного ризику віктимної поведінки, з огляду на емоційну нестабільність, бажання самоствердитися, недостатність життєвого досвіду. Особливо значущим є те, що віктимність може мати як явні прояви (потрапляння в ситуацію насильства чи приниження), так і латентні – пов'язані з підвищеною терпимістю до агресії з боку інших, або поведінковими патернами, що провокують загрози.

Окрему увагу приділено сучасним підходам до діагностики та профілактики віктимної поведінки: виявлено, що діагностичні інструменти мають бути комплексними, поєднуючи кількісні та якісні методи (тести, анкетування, проективні методики, аналіз поведінки). Профілактика повинна бути системною, включати як формування безпечної поведінки, так і роботу з самооцінкою, емоційним інтелектом та соціальними зв'язками.

2. У результаті емпіричного дослідження було здійснено типологізацію підлітків за рівнем вираженості віктимної поведінки: гіпервіктимні (10,6%), віктимні (13,1%), маловіктимні (34,2%) та невіктимні (42,1%). Установлено, що найбільш небезпечною є гіпервіктимна група, представники якої демонструють високі рівні емоційної вразливості, потребу в увазі, імпульсивність і частіше за інших потрапляють у ситуації жертви. Для цих підлітків характерними є як зовнішні прояви віктимності, так і внутрішні установки, що підтримують самовизначення в ролі жертви. Емпіричні дані також показали значущу кореляцію між рівнем віктимності та агресивною поведінкою: підлітки з високим рівнем віктимності проявляють вищі

показники фізичної, непрямой агресії та роздратованості, що вказує на наявність глибинних конфліктів, пов'язаних із самосприйняттям і соціальними взаємодіями.

3. Аналіз результатів дослідження засвідчив, що схильність до віктимної поведінки тісно пов'язана з низкою акцентуйованих рис характеру: емотивністю, демонстративністю, екзальтованістю, збудливістю, а також підвищеною соціальною емоційністю. У підлітків з високим рівнем віктимності виявлено надмірну реактивність нервової системи, низьку стійкість до стресу, порушення емоційної регуляції. У результаті факторного аналізу було виділено поєднання властивостей – підвищена рухливість нервових процесів, емоційна насиченість реакцій і нестабільність внутрішнього стану – що виступають ключовими у структурі віктимності. Натомість у невіктимних підлітків спостерігалася більша саморегуляція, стійкість нервової системи, більш адекватна самооцінка та позитивні соціальні орієнтації.

4. На основі теоретичного та емпіричного аналізу розроблено комплекс рекомендацій щодо впровадження профілактичної роботи з підлітками, схильними до віктимної поведінки. Основним інструментом профілактики визначено соціально-психологічний тренінг, який дозволяє впливати на когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти особистості. Структура запропонованої тренінгової програми включає три етапи: мотиваційно-діагностичний (виявлення потреб та запитів), корекційно-розвивальний (формування безпечної поведінки, навичок асертивності, зниження емоційної нестабільності), інтегративно-рефлексивний (закріплення набутих знань і розвиток саморефлексії). Особливу увагу приділено створенню безпечного тренінгового середовища, використанню арт-терапевтичних та інтерактивних методів, а також роботі з батьками й педагогами. Практична реалізація цих рекомендацій здатна суттєво знизити ризики формування віктимної поведінки та сприяти особистісному зростанню підлітків у кризовий період їхнього розвитку.

Загалом, результати дослідження підтверджують тісний взаємозв'язок між психологічними характеристиками підлітків та їхньою схильністю до віктимної поведінки. Практичні рекомендації, розроблені на основі теоретико-емпіричних висновків, можуть бути впроваджені в освітніх закладах, соціально-психологічних службах і програмах підтримки підлітків груп ризику з метою зниження рівня повторної віктимізації та розвитку ресурсного потенціалу особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В.П., Гребеньков Ю.М. Соціальна педагогіка: Підручник. – К.: Вікар, 2019. – 424 с.
2. Бех І.Д., Чепа М.І. Віктимність у молодіжному середовищі: Психологічні аспекти. – К.: Університет «Україна», 2020. – 168 с.
3. Волкова Т.Г. Соціально-психологічний тренінг у роботі з підлітками. – Харків: Основа, 2020. – 128 с.
4. Волкова Т.Г. Технології соціально-психологічного тренінгу в освітньому просторі. – Харків: Ранок, 2020. – 136 с.
5. Гуменюк І.І. Вторинна профілактика віктимної поведінки у підлітків. – Київ: Ін Юре, 2022. – 224 с.
6. Гуменюк І.І. Психологічні основи профілактики віктимної поведінки в підлітків. – К.: Ін Юре, 2021. – 164 с.
7. Дьяченко М.І., Кисельова Н.А. Основи віктимології. – К.: Центр учбової літератури, 2018. – 256 с.
8. Екоф'є Ж.-М. Віктимізація в умовах цифрової культури. Європейський журнал розвитку особистості, 2023, №1, с. 44–55.
9. Екоф'є Ж.-М. Травма і молодь: соціально-психологічні виклики. Європейський журнал розвитку особистості, 2022, №2, с. 45–56.
10. Зайченко І.С. Психологічні чинники віктимної поведінки підлітків. Вісник КНУ ім. Т. Шевченка, 2020, №2, с. 112–119.
11. Кравчук А.С. Психологічні механізми формування віктимної поведінки у дітей. – Тернопіль: ТНПУ, 2019. – 176 с.
12. Кулик Т.В. Вплив родинного виховання на розвиток віктимної поведінки. Психологія і суспільство, №3, 2021, с. 88–95.
13. Малкіна-Пих І.Г. Психологія травми. – М.: Академія, 2018. – 352 с.
14. Мартинюк О.А. Віктимність у структурі психологічної травми. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2019. – 192 с.

15. Мірошниченко Л.І. Асоціальні прояви у підлітків: психологічна профілактика. – Київ: Логос, 2020. – 232 с.
16. Овчаренко О.В. Соціальна девіація у підлітків: психологічний аспект. – Львів: Сполом, 2020. – 212 с.
17. Осадча Л.М. Віктимність як прояв особистісної дезадаптації. – К.: ІПП НАПН України, 2020. – 124 с.
18. Осадча Л.М. Особистість психолога-тренера: професійна модель. Психологія і суспільство, 2022, №2, с. 93–99.
19. Осадча Л.М. Психологічні аспекти агресивно-віктимної поведінки в підлітковому середовищі. Психологія і суспільство, №2, 2022, с. 99–107.
20. Осадча Л.М. Соціально-педагогічні принципи профілактики девіантної поведінки підлітків. – Черкаси: Світанок, 2020. – 248 с.
21. Петренко О.О. Віктимна поведінка: вітчизняний і зарубіжний досвід. Актуальні проблеми психології, 2021, №1, с. 59–65.
22. Репецька А.Л. Віктимна поведінка: соціально-психологічний аспект. Психологічні науки, №3, 2021, с. 102–109.
23. Рябова А.О. Психологічна профілактика насильства в учнівському середовищі. – Харків: НАН України, 2022. – 188 с.
24. Смірнова І.П. Агресивність і віктимність як соціально-психологічні феномени. Вісник психології, №4, 2021, с. 77–83.
25. Хмель О.В. Система первинної психологічної профілактики віктимної поведінки підлітків. Психологія і суспільство, 2022, №4, с. 99–106.
26. Шапуї Ж. Соціальна психологія травми: жертва, свідок, допомога. – Київ: Дух і Літера, 2021. – 264 с.
27. Шевцов В., Гнатюк О. Адаптована методика діагностики схильності до віктимної поведінки. Психологія і суспільство, 2022, №3, с. 104–112.
28. Юнацкевич П.І. Соціально-психологічні основи віктимної поведінки. – Львів: Світ, 2020. – 224 с.
29. Яковлева І.Г. Віктимна поведінка: діагностика і корекція. – Кропивницький: Ексклюзив-систем, 2023. – 190 с.

30. Anderson C.A., Bushman B.J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27–51.
31. Archer J. (2009). The nature of human aggression. *International Journal of Law and Psychiatry*, 32(4), 202–208.
32. Bandura A. (1973). *Aggression: A Social Learning Analysis*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
33. Banyard V.L., Plante E.G., Moynihan M.M. (2004). Bystander education. *Journal of Community Psychology*, 32(1), 61–79.
34. Baumeister R.F., Vohs K.D. (2004). *Handbook of self-regulation*. New York: Guilford Press.
35. Besharov D. (1990). *Recognizing Child Abuse*. New York: Free Press.
36. Bernard S. (2021). *Psychological Testing for Adolescents in High-Risk Groups*. Paris: Odile Jacob.
37. Bernard S. (2021). *Sensibilité et communication chez les jeunes*. Paris: Odile Jacob.
38. Bernard S. (2021). *Victimisation et adolescence: prévenir par l'éducation*. Paris: Odile Jacob.
39. Borum R. (2000). Assessing violence risk among youth. *Journal of Clinical Psychology*, 56(10), 1263–1288.
40. Briere J., Scott C. (2014). *Principles of trauma therapy*. Los Angeles: SAGE.
41. Bronfenbrenner U. (1979). *The ecology of human development*. Harvard Univ. Press.
42. Brown N. (2008). *Children of the Self-Absorbed*. Oakland: New Harbinger.
43. Cicchetti D., Toth S.L. (2005). Child maltreatment. *Annual Review of Clinical Psychology*, 1, 409–438.
44. Cohen J.A., Mannarino A.P., Deblinger E. (2006). *Treating trauma in children*. New York: Guilford.

45. Dodge K.A., Pettit G.S. (2003). Chronic conduct problems. *Developmental Psychology*, 39(2), 349–371.
46. Eron L.D., Huesmann L.R. (1984). Prosocial behavior and aggression. *Aggressive Behavior*, 10(3), 201–211.
47. Finkelhor D. (2008). *Childhood victimization*. Oxford University Press.
48. Garbarino J., Kostelny K. (1992). Community violence. *Child Abuse & Neglect*, 16(4), 455–464.
49. Goldstein A.P. (1994). *The ecology of aggression*. New York: Plenum.
50. Hamby S., Grych J. (2013). *The web of violence*. Springer.
51. Herman J.L. (1992). *Trauma and Recovery*. New York: Basic Books.
52. Jaffe P.G., Wolfe D.A., Wilson S.K. (1990). *Children of Battered Women*. Sage.
53. Kitzmann K.M. et al. (2003). Domestic violence and children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71(2), 339–352.
54. Krahe B. (2013). *The social psychology of aggression*. Psychology Press.
55. Lansford J.E. et al. (2010). Witnessing violence. *Child Development*, 81(4), 1176–1191.
56. Luthar S.S. et al. (2000). Resilience. *Child Development*, 71(3), 543–562.
57. Margolin G., Gordis E.B. (2000). Family violence. *Annual Review of Psychology*, 51, 445–479.
58. McWhirter J.J. et al. (2017). *At Risk Youth*. Boston: Cengage.
59. Miller A., Kraus R. (2013). *School-based mental health*. New York: Guilford.
60. Moffitt T.E. (1993). Antisocial behavior. *Psychological Review*, 100(4), 674–701.
61. Olweus D. (1993). *Bullying at school*. Oxford: Blackwell.
62. Orpinas P., Horne A.M. (2006). *Bullying prevention*. APA.
63. Pynoos R.S. et al. (2009). PTSD in youth. *Journal of Traumatic Stress*, 22(5), 391–398.

64. Roeser R.W. et al. (2000). Adolescents in schools. *Child Development*, 71(2), 401–425.
65. Salter A.C. (2003). *Predators*. New York: Basic Books.
66. Shaffer D.R. (2009). *Social and personality development*. Belmont: Wadsworth.
67. Siegel D.J. (2012). *The developing mind*. New York: Guilford.
68. Smith P.K., Brain P. (2000). School bullying. *Aggressive Behavior*, 26(1), 1–9.
69. Straus M.A., Gelles R.J. (1990). *Physical violence in families*. New Brunswick: Transaction.
70. Teicher M.H. (2002). Neurobiology of abuse. *Scientific American*, 286(3), 68–75.
71. Turner H.A. et al. (2010). Poly-victimization. *Am J Preventive Med*, 38(3), 323–330.
72. U.S. Department of Health and Human Services. (2019). *Child Maltreatment 2018*. Washington, DC.
73. Van der Kolk B.A. (2014). *The Body Keeps the Score*. New York: Viking.
74. Walker L.E.A. (1979). *The Battered Woman*. New York: Harper and Row.
75. Widom C.S. (1989). The cycle of violence. *Science*, 244(4901), 160–166
76. Widom C.S. et al. (2008). Revictimization. *Child Abuse & Neglect*, 32(8), 785–796.
77. Williams K.R., Guerra N.G. (2007). Bullying predictors. *Journal of Emotional Abuse*, 7(2), 37–52.
78. Wolfe D.A. et al. (2006). *Adolescent Risk Behaviors*. Yale University Press.
79. Zimmer-Gembeck M.J., Skinner E.A. (2008). Coping in adolescence. *Prevention Researcher*, 15(4), 3–7.